

ભારત તીર્થયાત્રા

: પ્રકાશક :

શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ - રાજકોટ

જય શ્રી સ્વામિનારાયણ

ભારત તીર્થયાત્રા

: પ્રકાશક :

શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ
રાજકોટ

BHARAT TIRTHAYATRA

(A Short Information of Indian Major Holy Places) Edited By-

જગજીવનભાઈ જી. પટેલ

બી-૨-૧૮૨, સનરાઈઝ પાર્ક

ફાઈવ ઈન રોડ, અમદાવાદ-૫૪.

ફોન નં. ૨૬૮૫૦૪૮૬

પ્રથમ આવૃત્તિ: ઓગષ્ટ-૨૦૦૪

કિંમત: રૂ. ૧૦.

પ્રકાશક: શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ, રાજકોટ

પ્રતિ સ્થાન : શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ

રાજકોટ, જૂનાગઢ, અમદાવાદ, સુરત.

પરામર્શક યાત્રિકો : શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ રણછોડભાઈ પટેલ

ડી-૩૨, સહજાનંદ એપાર્ટમેન્ટ, મેમનગર - અમદાવાદ.

શ્રી જયંતિભાઈ નરસિંહભાઈ પટેલ

૭, સુશીલનગર સો-૨, મેમનગર - અમદાવાદ

શ્રી લાલજીભાઈ રણછોડભાઈ પટેલ

૮-૨, સંગઠન સોસાયટી, વસ્ત્રાપુર - અમદાવાદ

શ્રીમતી શારદાબેન છનાભાઈ પટેલ

૪૫, સારથી બંગ્લોઝ, મેમનગર - અમદાવાદ

ટાઈપ સેટિંગ: પાર્થ પટેલ.

મુખપૃષ્ઠ : દેવ વારોતરીયા

મુદ્રક : શ્રીઓ પ્રિન્ટર્સ

ઈન્કમેટેક્સ, અમદાવાદ.

આશીર્વચન

તીર્થે જવું તે સદ્ગુરુ ગોતવાને;

તીર્થે જવું તે પ્રભુ પામવાને.

તીર્થયાત્રાએ ભવસાગર તરવા માટે છે. સાચા સદ્ગુરુ પ્રભુપ્રાપ્તિ કરાવે છે. તીર્થયાત્રા દરમ્યાન એવા સદ્ગુરુનો ભેટો થઈ જાય તો બેડો પાર થઈ જાય. તીર્થયાત્રાનું ખરું રહસ્ય પ્રભુપ્રાપ્તિ છે. ભારતમાં અને ભારત બહાર અનેક તીર્થસ્થાનો આવેલા છે. તીર્થમાં ભગવાન અને ભગવાનના સંતોનો અખંડ નિવાસ હોય છે તેથી શ્રીજી મહારાજે શિક્ષાપત્રીમાં પોતાના આશ્રિતોને દ્વારિકા આદિક તીર્થોની યાત્રા કરવા માટે આજ્ઞા આપેલ છે. “ભારત તીર્થયાત્રા” નામની આ નાનકડી પુસ્તિકા યાત્રિકો માટે ભોમિયાની ભૂમિકા ભજવશે અને તીર્થના માહાત્મ્ય સાથે એમાં જે માર્ગદર્શન અને સંક્ષિપ્ત માહિતી આપવામાં આવેલ છે તે પણ પ્રત્યેક યાત્રિકને ઉપયોગી પુરવાર થશે. સમગ્ર ભારતના પવિત્ર તીર્થોમાં જ્યાં જ્યાં ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે નીલકંઠવર્ણી સ્વરૂપે વિચરણ કરેલ છે તેનો ઉલ્લેખ આ પુસ્તિકામાં કરવામાં આવેલ છે તે પ્રશંસાને પાત્ર છે. સત્સંગીઓ તેમજ અન્ય ભાવિક યાત્રિકો આ પુસ્તિકા તીર્થયાત્રા દરમ્યાન સાથે રાખશે તો અન્ય સહયાત્રિકોને પણ તીર્થની માહિતી આપી શકશે.

આ પુસ્તિકા તૈયાર કરનાર પ. ભ. શ્રી જગજીવનભાઈ ગિરધરભાઈ પટેલનો આ પ્રયાસ એક સેવા જ છે. તેથી તીર્થયાત્રાનું પુણ્યફળ આ સેવા કાર્ય કરનારને પ્રભુ અવશ્ય આપશે એવી શુભ ભાવના સાથે.

તા. ૨૧ઓગષ્ટ ૨૦૦૪

૨૮ મો જ્ઞાનસત્ર

અમદાવાદ- ૫૨

શાસ્ત્રી માધવપ્રિયદાસ

શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ

રાજકોટ

યાત્રિકો સાથે બે વાત

છેલ્લા થોડા વર્ષોથી મુસાફરીની સગવડો વધવાથી સામાન્ય લોકો પણ ધાર્મિક, વ્યાપારિક, આનંદપ્રમોદ કે કોઈપણ હેતુ માટે પ્રવાસ કરવા લાગ્યા છે. મુસાફરીને લગતાં અનેક પુસ્તકો મળે છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં ફક્ત યાત્રા - પ્રવાસને અનુલક્ષીને ટુંકમાં માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. દર્શન કરવા લાયક લગભગ અગત્યના સ્થળોની માહિતી આપી છે. ઉપરાંત યાત્રા રૂટમાં આવતા કોઈ કોઈ જોવાલાયક સ્થળોની પણ માહિતી આપી છે. કોઈક જગ્યાએ સ્થળની વિશેષ માહિતી પણ આપી છે. યાત્રિકોને નમ્ર વિનંતી કે જે તે સ્થળે ભોમિયો રાખવો જેથી સ્થળની સંપૂર્ણ માહિતી મળે અને આપણો ટાઈમ પણ બચે.

પ્રાચીન સ્થળોનો ઇતિહાસ કે માહિતી લગભગ જગ્યાએ લોકવાયકાને આધારે કહેવામાં આવે છે, તેથી ઘણી જગ્યાએ એક જ સ્થાનની અનેક લોકવાતો હોય છે, તેજ રીતે એક જ લોકવાત બીજા સ્થળો સાથે સાંકળવામાં આવી હોય છે. પણ બધી વાતો શ્રદ્ધાપૂર્વક જાણવા માટે છે એમ માની યાત્રા-પ્રવાસ કરવો જોઈએ.

ભારતીય સાધનામાં તીર્થયાત્રાને પણ એક સાધના માનવામાં આવી છે. આ સામૂહિક સાધના કરતાં પહેલા જે તે સ્થળોની માહિતી મેળવી લઈને જ યાત્રાની શરૂઆત કરવાથી દર્શનનું માહાત્મ્ય વધી જાય છે અને અનુકુળતા રહે છે.

યાત્રા માટે નિકળીએ ત્યારે આનંદ-પ્રમોદ (Picnic for pleasure) માટે નહિ પણ તપશ્ચર્યા માટે નીકળ્યાં છીએ તેમ માનવું અને તેમ આચરણ કરવું જોઈએ. તેમાંયે જો કોઈ સંત-મહાત્માના સાનિધ્યમાં આયોજન પૂર્વક યાત્રા કરવામાં આવે તો આવી યાત્રા અંતકાળ સમયનું ભાતું બની રહે છે.

ગુજરાત તો આપણું જ છે તેથી ગુજરાતના અમુક સ્થળોની જ ટુંકમાં માહિતી આપેલ છે. પુસ્તકમાં આપેલી પ્રવાસને લગતી અન્ય માહિતી પણ ઉપયોગી થશે.

સને ૧૯૭૭માં શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ-રાજકોટથી પાંચમી સ્પેશીયલ યાત્રા ટ્રેનમાં અ.નિ.પરમ પૂજ્ય શ્રીશાસ્ત્રીજી મહારાજ સાથે ૬૦ દિવસ ભારતભરની યાત્રાનો લાભ મળેલ. તે પછી પણ બે-ત્રણ વાર ભારતભરના યાત્રાધામોના દર્શનનો લાભ મળ્યો છે. આ બધા કરેલા દર્શનની યાદગીરી રહે અને બીજાને મદદરૂપ થઈ શકાય તેવા હેતુથી આવું પ્રકાશન કરવાની ઘણા સમયથી ઇચ્છા હતી તે આજે સંતોના આશીર્વાદથી અને યાત્રિક મિત્રોના સહકારથી પૂર્ણ થાય છે.

આજના સમયમાં સ્વતંત્ર રીતે કે નાના શુપમાં યાત્રા કરનારાઓને આ પુસ્તિકા મદદરૂપ બનશે. આ નાનકડી પુસ્તિકા તમારા હાથમાં છે. તેમાં રહી ગયેલી ભૂલો પ્રત્યે કે કોઈ સુધારા વધારા અંગે આપ અમારું ધ્યાન ખેંચશો તો તમારો ખૂબ ખૂબ આભાર.

---જગજીવનભાઈ પટેલ

અનુક્રમ

<u>આંધ્રપ્રદેશ</u>	<u>પેજ નં.</u>	<u>કર્ણાટક</u>	<u>પેજ નં.</u>
આદીકુર્મ	૧૫	જોગફોલ્સ	૩૦
તિરૂપતિ	૧૭	પંપાસરોવર	૩૦
રાજમહેન્દ્રી	૧૬	બીજાપુર	૩૧
શ્રીશૈલમ્	૧૬	બેંગલોર	૨૮
શ્રીકાલહસ્તી	૧૭	મૈસુર	૨૮
શ્રીકાકાકુલમ્	૧૫	શ્રવણબેલગોડા	૨૮
હૈદરાબાદ	૧૬	શ્રીરંગપટ્ટનમ્	૨૮
<u>આસામ</u>		શૃંગેરી	૩૦
કામાક્ષી	૧૩	<u>કેરાલા</u>	
<u>ઓરિસ્સા</u>		કાલડી	૨૭
કોણાર્ક	૧૩	કોવલમ્બીય	૨૬
જગન્નાથપુરી	૧૪	ગુરુવાયર	૨૭
ભૂવનેશ્વર	૧૩	જનાર્દન	૨૭
સાક્ષીગોપાલ	૧૫	ત્રિવેન્દ્રમ્	૨૬
<u>ઉત્તરાંચલ</u>		<u>ગોઆ</u>	૩૦
કેદારનાથ	૪૮	<u>જમ્મુ અને કાશ્મીર</u>	
ગંગોત્રી	૫૦	અમરનાથ	૫૧
જમનોત્રી	૫૦	વૈષ્ણોદેવી	૫૧
બદ્રીનાથ	૪૪	<u>ગુજરાત</u>	
મસુરી	૪૨	અમદાવાદ	૩
ઋષિકેશ	૪૩	ગઢડા	૨
હરિદ્વાર	૪૨	દ્વારકા	૧
<u>ઉત્તરપ્રદેશ</u>		વડતાલ	૨
અલ્હાબાદ	૫	સોમનાથ	૨
અયોધ્યા	૭	શામળાજી	૩
આગ્રા	૩૮	<u>ઝારખંડ</u>	
કાશી	૮	વૈદ્યનાથ ધામ	૧૧
છપૈયા	૮	<u>તામીલનાડુ</u>	
નૈમિષારણ્ય	૭	આદીકેશવ	૨૬
મથુરા	૩૮	ઊટી	૨૮
વૃંદાવન	૩૮	કન્યાકુમારી	૨૫
સારનાથ	૧૦		

(પાછળ ચાલુ)

કુંભકોનમ્	૨૦	નાગેશ્વર	૩૨
ચિદંબરમ્	૨૦	નાસિક	૩૪
છોટેનારાયણ	૨૫	ત્ર્યંબક	૩૫
જબુંકેશ્વર	૨૨	પંઢરપુર	૩૧
તાંજોર	૨૧	બૈજનાથ-પરલી	૩૨
તોતાદ્રી	૨૪	ભીમાશંકર	૩૩
ત્રિચી	૨૧	મુંબઈ	૩૩
દર્ભશયનમ્	૨૪	શિરડી	૩૩
પક્ષીતીર્થ	૧૯	મધ્યપ્રદેશ	
પાપનાશનમ્	૨૪	ઉજ્જૈન	૪
પોરેચરી	૨૦	ઓમકારેશ્વર	૪
ભૂતપુરી	૧૯	ઈંદોર	૪
મદુરા	૨૨	ચિત્રકુટ	૫
મહાબલીપુરમ્	૧૯	બુરાનપુર	૩
મદ્રાસ	૧૮	રાજસ્થાન	
રામેશ્વર	૨૩	અજમેર	૩૭
લંબેનારાયણ	૨૫	એકલિંગજી	૩૬
વિષ્ણુકાંચી	૧૮	ઉદ્દેપુર	૩૭
શિવકાંચી	૧૮	કાંકરોલી	૩૭
શુચિન્દ્રમ્	૨૬	જયપુર	૩૮
સુંદરરાજ	૨૨	નાથદ્વારા	૩૭
શ્રીરંગમ્	૨૧	પુષ્કર	૩૮
દીલ્હી	૪૦	મા. આબુ	૩૬
પ. બંગાળ		હરિયાણા	
કલકત્તા	૧૨	કુરુક્ષેત્ર	૪૧
ગંગાસાગર	૧૨	નેપાળ	
બિહાર		જનકપુર	૫૩
ગયાજી	૧૦	પશુપતિનાથ	૫૩
બુધ્ધગયા	૧૧	પુલહાશ્રમ	૫૧
મહારાષ્ટ્ર			
અજંતા	૩૩	બાર જ્યોતિર્લિંગ	૫૫
ઇલોરા	૩૩	અગત્યના સરનામાંઓ	૫૬
ઔરંગાબાદ	૩૨	અંતર કી.મી. ચાર્ટ	૬૨
દૌલતાબાદ	૩૨	પ્રવાસ અંગે સૂચનો	૬૪
ધુખેશ્વર	૩૩		

જયશ્રી સ્વામિનારાયણ

દ્વારકા

ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં દરિયા કિનારે આવેલું દ્વારકાધીશનું મંદિર ચાર ધામોમાંનું એક છે. મૂળ દ્વારકા તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના કહેવા મુજબ નાશ પામેલું છે. હાલનું દ્વારકા ક્યારે સ્થપાયું તેની ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પણ પ્રાચીન દ્વારકા અંગે જુદા જુદા દાવાઓ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અંતર્ધાન પ્રણી દ્વારકા કૂબી ત્યારે ફક્ત ભગવાનનો મહેલ ડુબ્યો ન હતો અને તે જગ્યાએ કૃષ્ણ ભગવાનના પૌત્ર વજ્રનાભે આ દ્વારકાધીશનું મંદિર બાંધ્યું હતું તેમ કહેવાય છે. તે પછી હાલનું આ મંદિર પાંચમી વાર બંધાયેલું છે તેમ માનવામાં આવે છે.

મંદિરમાં શ્રીરણછોડરાય (દ્વારકાધીશ)ની એક મીટર ઊંચી શ્યામ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. મીરાંબાઈ તેમના અંતકાળે આ પ્રતિમામાં સમાઈ ગયા હતા. મંદિરના પ્રાંગણમાં બીજા અનેક નાના મંદિરો છે. શંકરાચાર્યની ગાદી પણ અહીં છે. ગોમતી નદીના કિનારે પણ અનેક નાના મંદિરો આવેલા છે. નજીકમાં જ એક કુશેશ્વર શિવ મંદિર છે તેના દર્શન કર્યા વગર દ્વારિકાની યાત્રા અધુરી માનવામાં આવે છે.

દ્વારકાથી ત્રણેક કી.મી. દૂર રામ-લક્ષ્મણનું મંદિર છે, ત્યાં મહાપ્રભુજની બેઠક છે. ત્યાંથી બેએક કી. મી. દૂર સીતાવાડી છે, તેમાં પાપપુણ્યની બારી છે.

બેટ દ્વારકા : દ્વારકાથી ૨૫ કી.મી. દૂર એક બેટ પર અહીં રણછોડજીનું મંદિર આવેલ છે. અહીં શિખરબંધ મંદિર નથી પણ સાદા ઘર જેવો એક વિશાળ મહેલ છે તેમાં શ્રી રણછોડજી, પ્રદ્યુમ્નજી, ત્રિવિક્રમજી, પુરુષોત્તમજી, દેવકીજી, માધવજી, અંબાજી, ગરુડજી, સાક્ષીગોપાલ, લક્ષ્મીનારાયણ વગેરેના અનેક નાના મોટા મંદિરો આવેલા છે. આ મુખ્ય મંદિરથી એકાદ કી.મી. દૂર શંખોદ્વાર તીર્થ આવેલું છે. અહીં શંખનારાયણનું મંદિર છે. આ નારાયણની મૂર્તિના શરીરમાં દશ અવતારની મૂર્તિઓ છે.

ગોપીતળાવ : દ્વારકાથી બેટ દ્વારકાની વચ્ચે ગોપીતળાવ આવેલું છે. અહીં ગોપીનાથનું મંદિર છે. શ્રી મહાપ્રભુજની બેઠક પણ છે. ગોપીતળાવની પીળી માટી ગોપીચંદન કહેવાય છે. ભક્તો આ માટી તળાવમાંથી કાઢીને લઈ જાય છે.

નાગનાથ : ગોપીતળાવથી પાંચ કી.મી. દૂર નાગેશ્વર ગામમાં આ એક જયોતિર્લિંગ છે. સુપ્રિય નામના એક વૈશ્યને ભગવાન શંકરે દર્શન આપી પાશુપતાસ્ત્ર આપ્યું હતું અને આ શસ્ત્રથી સુપ્રિયએ રાક્ષસોનો સંહાર કરી તે શિવધામમાં ગયો હતો. ભગવાન શિવના આદેશથી આ જયોતિર્લિંગનું નામ નાગેશ પડ્યું હતું.

રૂક્મણી મંદિર : દ્વારકાથી નજીક જ બેટ દ્વારકા જતાં રસ્તામાં આ મંદિર છે. આ

મંદિરમાં એકલા રૂક્મણી જ વિરાજે છે.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે સંતશ્રી સચ્ચિદાનંદ સ્વામીને ધર્મકૃળ સાથે દ્વારકા દર્શને મોકલ્યા હતા. પણ તે વખતના ગુગળી બ્રાહ્મણોના ત્રાસના લિધે સંતશ્રી દ્વારકાધીશના દર્શન કરી શક્યા ન હતા. તેથી તેમની વિનંતીથી દ્વારકાધીશ તે જ સ્વરુપે વડતાલમાં પધાર્યા હતા અને હાલ વડતાલમાં દર્શન આપી રહ્યા છે.

સોમનાથ

સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલ આ પ્રથમ જયાતિર્લિંગ છે. કહેવાય છે ભગવાન શંકર આ સ્થળે અનંત કાળથી રહ્યા છે. આ શિવલિંગની ઉપાસના ચંદ્ર કરતો હતો તેથી ભગવાન શંકર સોમનાથ તરીકે ઓળખાય છે. ભૂતકાળમાં આ મંદિરની જાહોજલાલી પુષ્કળ હતી તેથી ઇ.સ. ૧૦૨૪ માં મહમંદ ગીઝનીએ આ ઐતિહાસિક મંદિરને લૂટ્યું હતું. ત્યાર પછી પણ અનેકવાર યવનોના હાથે લૂંટાયું હતું. છેલ્લે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રયત્નોથી હાલનું મંદિર આ સ્વરૂપ પામ્યું છે.

આ વિસ્તારમાં ભાલકા તીર્થ, પ્રાચી ત્રિવેણી, યાદવાસ્થળી, બાણતીર્થ વગેરે અનેક પવિત્ર તીર્થો આવેલા છે.

ગઢડા

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ અહીં ખૂબ રહેલાં છે. શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું આ પવિત્ર ધામ ગણાય છે. શ્રીજીમહારાજે સ્વહસ્તે અહીં પરમ ભક્તરાજ દાદાખાયરના દરબારમાં જ ગોપીનાથજીનું મંદિર બંધાવેલ છે. અહીં આવેલ ઘેલાગંગામાં ભગવાને ૫૦૦ પરમહંસો સહિત અનેક વાર સ્નાન કરેલ છે. તેમાં દર વર્ષે લાખો યાત્રિકો સ્નાન કરી પવિત્ર બને છે. લક્ષ્મીવાડીમાં અનેક દર્શનીય સ્થાનો છે.

વડતાલ

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે વડતાલમાં રહીને સંપ્રદાયના વહીવટ માટે ઉત્તર વિભાગ શ્રીનરનારાયણ દેવ (અમદાવાદ) અને દક્ષિણ વિભાગ શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ દેવ(વડતાલ) એમ બે વિભાગ પાડ્યા અને સ્વહસ્તે બે આચાર્યોની નિમણૂંક કરી. શિક્ષાપત્રી પણ અહીં જ લખી. મંદિરમાં લક્ષ્મીનારાયણ દેવ અને હરિકૃષ્ણ મહારાજ તેમજ બીજા દેવો શ્રીજીમહારાજે પધરાવેલાં છે. અક્ષરભુવનમાં શ્રીજીમહારાજની પ્રસાદીની વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન છે. ગામની દક્ષિણે આવેલ ગોમતી તળાવ શ્રીજી મહારાજે જાતે ખોદાવેલ છે જેને ત્રિવેણી સંગમ કરતાં પણ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. લક્ષ્મીવાડી જ્યાં શ્રીજીમહારાજે અનેક લીલાઓ કરી છે તે સ્થળ ખાસ દર્શન કરવા જેવું છે.

અમદાવાદ

ગુજરાતનું આ ઐતિહાસિક મુખ્ય શહેર કોતરણીવાળા અનેક મંદિર, મસ્જિદ, મકરબાથી ભરેલું છે. અગત્યના નીચેના સ્થળો જોવા જેવા છે.

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર, કાલુપુર: ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે સૌ પ્રથમ આ મંદિર બનાવી તેમાં શ્રી નરનારાયણદેવની મૂર્તિઓ સ્વહસ્તે પધરાવી છે. આ મંદિરનું કાષ્ઠનું કોતરકામ ભવ્ય અને સુંદર છે. શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના નરનારાયણદેવના ઉત્તર વિભાગનું ગાદીસ્થાન છે.

ગાંધી આશ્રમ: ગાંધીજી એ આ આશ્રમ સૌ પ્રથમ બનાવેલ અને તેમણે શરુઆતના ૨૦ વર્ષ આ આશ્રમમાં રહીને વિતાવેલાં. ઐતિહાસિક દાંડીકૂચની યાત્રા અહીંથી કાઢી હતી.

સુલતા મિનારા: રેલ્વે સ્ટેશન પાસે આવેલ આ પથ્થરના મિનારાની ખાસિયત એ છે કે ઉપર ચઢીને એક મિનારો હલાવવાથી બાજુનો બીજો મિનારો પણ હલે છે.

હઠીસીહનું મંદિર: આ જૈન મંદિરનું કોતરકામ આબુના દેલવાડાના જૈન મંદિર જેવું છે.

આ ઉપરાંત સીદી સૈયદની જાળી, રુપમતી મસ્જિદ, જામા મસ્જિદ, કાંકરીયા તળાવ, બાલવાટિકા વગેરે જોવાલાયક સ્થળો છે. ૧૫ કી.મી. દૂર કલોલ જતાં રોડ ઉપર આવેલી અડાલજની વાવ ખાસ જોવા જેવી છે.

શામળાજી

શામળાજી એ પ્રાચીન નગરી છે. આ યાત્રાધામમાં રણછોડરાયજીનું ભવ્ય મંદિર છે. ઉપરાંત ભોંયરામાં કાશીવિશ્વનાથનું મંદિર છે. આ તીર્થ ગદાધર ક્ષેત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે. એમ કહેવાય છે કે આ સ્થળે બ્રહ્માજીએ એક હજાર વર્ષ તપ કરેલું. આ શામળાજી ભગવાન નજીકના ટોરડા ગામમાં નાની વયના ખુશાલ ભટ્ટ (જેમણે દીક્ષા લઈ ગોપાળાનંદ સ્વામી નામ ધારણ કરી સાર્ણગપુરમાં હનુમાનજી પધરાવ્યા છે તે) સાથે રમવા જતા.

બુરાનપુર

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનું શિખરબંધ મંદિર છે. મંદિરમાં પધરાવેલી શ્રી નારાયણની મૂર્તિ શ્રીજી મહારાજે બુરાનપુરના હરિભક્તોને નિત્ય દર્શન માટે આપેલી હતી. વન વિચરણ દરમ્યાન નિલકંઠવર્ણી અહીં પધાર્યા હતા. તાપી નદીના રાજઘાટના આરે

સ્નાન કર્યું હતું. નદીમાં (પથ્થરનો) હાથી પ્રસાદીનો છે. નજીક જ માં તાપી નદી અને મૌના નદીનો સંગમ થાય છે તેમાં નિલકંઠવર્ણીએ સ્નાન કરેલ છે.

ઓમકારેશ્વર

નર્મદા નદીના કિનારે માન્યાતા ટાપુ પર આ ઓમકારેશ્વર મહાદેવ (જ્યોતિર્લિંગ) નું મંદિર આવેલું છે. અહીં બે જ્યોતિર્લિંગ જુદા જુદા મંદિરમાં છે: ઓંકારેશ્વર અને અમરેશ્વર. આ બંને મળીને એક જ્યોતિર્લિંગ માનવામાં આવે છે. આ સ્થળ H આકારના નર્મદાના ટાપુ પર વસેલું છે. મુખ્ય મંદિરની નીચે નર્મદા અને (નર્મદાની જ એક ધારા) કાવેરી નદીનો સંગમ થાય છે. આ ઘાટ કોટીતીર્થના નામે ઓળખાય છે. આ સ્થળે ભગવાન કુબેરે ૧૦૦ વર્ષ સુધી તપ કર્યું હતું.

ઓમકારેશ્વરના મંદિરના ઈશાન ખૂણામાં મહાકાલેશ્વરનું મંદિર છે. એ ઉપરાંત અવિમુક્તેશ્વર, જવાલેશ્વર, કેદારેશ્વર વગેરે મંદિરો છે.

ઈંદોર

આ શહેર રાણી અહલ્યાબાઈએ સને ૧૭૬૫-૧૭૮૫માં બનાવરાવ્યું હતું.

કાયનું દિગંબર જૈન મંદિર ખાસ જોવા જેવું છે. આ જોવાથી શીશમહેલ કેવો હોય તેનો ખ્યાલ આવે છે. અન્નપૂર્ણા મંદિર અને પંચદેવ મંદિર પણ દર્શન કરવા લાયક છે.

ઉજ્જૈન

વીર વિક્રમ રાજા જ્યાં રાજ કરતા હતા તે ઉજ્જૈન શહેર ત્રણ બાજુએથી વિંટળાયેલી ક્ષિપ્રા નદીના કાંઠે આવેલું છે. એમ કહેવાય છે કે ક્ષિપ્રા નદી ભગવાન વિષ્ણુના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. મહાકાલ મહાદેવના મંદિરમાં જમીન લેવલે આવેલ ખંડમાં જે શંકરની લિંગમૂર્તિ આવેલી છે તેને ઓંકારેશ્વર કહે છે. અને બરાબર તેની નીચે ભોંયરામાં એક ભવ્ય જ્યોતિર્લિંગ આવેલું છે તેને મહાકાલ લિંગમૂર્તિ કહે છે. મંદિરના કંપાઉન્ડમાં એક ભવ્ય કલાત્મક વાવ આવેલી છે. શહેરની ઉત્તરે લગભગ ૧૦ કી. મી. દૂર ક્ષિપ્રા નદીના કાંઠે કાલિયાદેહ મહેલ છે, અગાઉ આ સ્થળ બ્રહ્મકુંડના નામે ઓળખાતું. ઉજ્જૈન શહેરમાં મહાકાલ મંદિર, મોટા ગણપતિ, હરિસિંધ દેવી મંદિર (અહીંનું શ્રીચક્ર ભારે ચમત્કારીક ગણાય છે), ગોપાલ મંદિર (એના દ્વાર મહેમૂદ ગઝનીએ તોડી પાડેલા સોમનાથના દ્વાર છે એમ કહેવાય છે), ભર્તૃહરિની ગુફા, સાંદીપની ઋષિનો આશ્રમ (કૃષ્ણ, બળદેવ સુદામા વગેરે અહીં ભણી ગયેલા એમ કહેવાય છે), ગોમતી કુંડ, વગેરે દર્શન કરવા જેવા છે. પાતાલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર ભોંયરામાં છે. વિશાળ કંપાઉન્ડમાં એક વડ છે (જ્યાં શિવજીને

મેળવવા પાર્વતીજીએ તપ કરેલું) તે સિધ્ધવડ તરીકે ઓળખાય છે.

ચિત્રકુટ

ચિત્રકુટ મંદાકિની નદીને કાંઠે વસેલું છે. અહીંની જે નગરી છે તેનું નામ સીતાપુર છે. ચિત્રકુટમાં પ્રાચીન મંદિરો, શીલાઓ, આશ્રમો વગેરેથી દિવ્ય વાતાવરણની અનુભુતિ થાય છે. ચિત્રકુટના ઘાટ ઉપર મોટાં મોટાં પગથિયાંવાળું ઊંચું અને ભવ્ય યજ્ઞવેદી મંદિર આવેલું છે. આ સ્થળે પ્રાચીન સમયમાં બ્રહ્માજીએ સૌથી પહેલો યજ્ઞ કરેલો. આ સ્થળે શ્રી રામે વનવાસનો મોટો સમય ગાળેલો. આ જ સ્થળે શ્રીરામ અને ભરતનો મિલાપ થયેલો. યજ્ઞવેદી મંદિરની બાજુમાં શ્રીરામની પાર્ણકુટી મંદિર આવેલું છે. શ્રી તુલસીદાસને શ્રીરામના દર્શન અહીં થયેલા છે. અહીં સ્ફટિકશીલા આવેલી છે જેના પર શ્રી રામના ચરણના ચિન્હ અંકિત થયેલાં છે. આ શીલા પર બેઠેલા સીતાજી ઉપર ઇન્દ્રપુત્ર જયંતે કાગડાનું રુપ ધારણ કરીને ચંચુ પ્રહાર કરેલો. અનસુયા આશ્રમ એટલે મહાસતી અનસુયા અને મહર્ષિ અત્રિની તપશ્ચર્યાભૂમિ. આ આશ્રમમાં અત્રિ, અનસુયા, ગુરુ દત્તાત્રેય, દુર્વાસા અને ચન્દ્રની મૂર્તિઓ સ્થાપવામાં આવેલી છે.

એક લાંબી ગુફા છે, તેમાંથી સતત પાણી વહ્યા કરે છે, આ સ્થળ ગુપ્ત ગોદાવરી તરીકે જાણીતું છે. ગુફામાં એક કુંડ છે તે સીતાકુંડ તરીકે જાણીતો છે. ગુફામાંથી જળધારા આ કુંડમાં પડે છે અને ત્યાં જ લુપ્ત થઈ જાય છે તેથી આ સ્થળ ગુપ્ત ગોદાવરી તરીકે આળખાય છે. સીતાપુરથી પાંચેક કી.મી. દૂર એક પર્વત પર હનુમાનજીની મૂર્તિ છે, તેના પર અભિષેક કરતી નિર્મળ ધારા હનુમાનધારા તરીકે ઓળખાય છે. હનુમાનધારાની ઉપરના ભાગમાં સીતાજીનું રસોડું દેખાય છે. સીતાપુરથી ૩ કી.મી. દુર જાનકીકુંડ આવેલ છે જ્યાં વનવાસ દરમ્યાન સીતાજી સ્નાન કરતાં તેમ કહેવાય છે. ચિત્રકુટથી ૧૮ કી.મી. દુર ભરતકુપમાં ભરતે શ્રીરામના અભિષેક માટે તમામ તીર્થોનું જળ રેડ્યું હતું.

ચિત્રકુટમાં ઘણાં સ્થાનોમાં શ્રી રામના ચરણચિન્હો આવેલા છે. ચરણપાદુકા, જાનકીકુંડ અને સ્ફટિકશિલા આ ત્રણ સ્થાનો ચરણચિન્હ માટે અગત્યના ગણાય છે. અહીં કામદગિરિ પર્વત ખૂબ પવિત્ર મનાય છે તેના પર જવામાં આવતું નથી પણ તેની પ્રદિક્ષણ કરવામાં આવે છે.

અલ્હાબાદ

સ્કંદપુરાણમાં લખાયું છે કે સૃષ્ટિના સર્જન સમયે બ્રહ્માએ અહીં મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. પ્ર નો અર્થ થાય છે મોટો અને યાગનો અર્થ થાય છે યજ્ઞ. તેથી તેને પ્રયાગ પણ કહેવામાં આવે છે. ૧૫૮૦માં અકબરે ઇલાહાબાદ નામનો એક સુબો અહીં નિમ્મો હતો ત્યારથી લોકો

પ્રયાગને અલ્હાબાદ કહે છે. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે અકબર અહીં યાત્રાએ આવ્યો હતો અને તેણે પોતાના નવા સ્થાપેલા ધર્મ “દીને ઇલાહી”ના ઈશ્વર ‘ઇલાહ’ના વાસ માટે આ નગર વસાવ્યું હતું. અહીં ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી(લુપ્ત)નદીઓનો સંગમ થાય છે.

સમુદ્રમંથન વખતે ૧૪ રત્નો નિકળ્યા હતા તેમાં અમૃત પણ હતું. દાનવો અમૃત ચાખી ન જાય તે માટે દેવોના રાજા ઇન્દ્રનો પુત્ર જયંત અમૃતકુંભ લઈને ભાગ્યો. દાનવો એની પાછળ પડ્યા. આ ઝપાઝપી (દિવોના) ૧૨ વર્ષ ચાલી તે દરમ્યાન ચાર સ્થળ (ઉજજૈન, નાસિક, હરદ્વાર અને પ્રયાગ)માં અમૃતના ટીપાં છલકાયા. આથી એ દરેક સ્થળે બાર વર્ષ એક કુંભમેળો ભરાય છે. અહીં આવેલી નદીઓમાં આ સમયે અમૃત ભળે છે એમ માન્યતા હોવાથી સ્નાનનો મહિમા વધી જાય છે.

સંગમ(ત્રિવેણી): ત્રિવેણી સંગમ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૮ કી.મી. દૂર છે. દરેક હિંદુના મનમાં એક તિવ્ર ઇચ્છા હોય છે કે તે જિંદગીમાં એક વાર ત્રિવેણી સંગમમાં સ્નાન કરે. સંગમ સ્થાન પર નાવમાં બેસીને જવાયે છે. સંગમ સ્થાને ગંગાના શ્વેત જળ અને જમુનાના શ્યામ જળ એકબીજાથી જુદા તરી આવે છે. ગંગાના કિનારા પર આવેલ નાગવાસુકી મંદિર પણ દર્શન કરવા જેવું છે.

ફોર્ટ : સંગમ નજીક જ તટ પર આ કિલ્લો છે. એમાં અશોકસ્તંભ છે. આ કિલ્લાનું એક આકર્ષણ સરસ્વતી કૂપ (કુવો) છે. એમ કહેવાય છે કે સંગમમાંની ત્રીજી નદી સરસ્વતી આ કુવામાંથી પ્રગટ થાય છે.

પાતાલપુરી મંદિર: ફોર્ટના કિલ્લામાં આવેલું છે. જ્યારે હુ એન સંગે પ્રયાગના દર્શન કરેલા ત્યારે તેણે પાતાલપુરીનું વર્ણન કરેલું છે જ્યાં એક મોટો પ્રસિધ્ધ અક્ષયવડ હતો. આજે પાતાલપુરી મંદિરમાં બે સુકા થડ પડેલાં છે તેને પુજારીઓ અક્ષયવડ તરીકે ઓળખાવે છે. કોઈ યમુનાના કિનારે કિલ્લામાં અક્ષયવડ બતાવે છે જ્યાં યમુનાકિનારાના ફાટકથી જવાય છે. ચિત્રકુટ જતાં રામ, સીતા અને લક્ષ્મણે આ મંદિરના દર્શન કરેલાં એટલું આ જુનું મંદિર છે એમ કહેવાય છે.

સુતા હનુમાન: કિલ્લાની બહાર સંગમ પાસે તટ પર ગંધમાદન પર્વત ઊંચકીને થાકી ગયેલા હનુમાનજી અહીં આડા પડીને સૂતા છે. નવાઈની વાત એ છે કે દર વર્ષે ગંગાજી એક વાર પોતાના પાણી ઊંચા લાવી હનુમાનજીને સ્પર્શ કરી જાય છે.

આનંદ ભુવન: આ ભવનમાં જવાહરલાલ નહેરુ અને ઈંદિરા ગાંધીનું જીવન વિત્યું હતું. અહીં તેમની વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન છે.

ભારદ્વાજ આશ્રમ: આનંદ ભવનની સામે આ સ્થાન છે. રામચન્દ્રજી વનવાસમાં ગયા ત્યારે તેઓ ભારદ્વાજ ઋષિને અહીં મળ્યા હતા. અહીં હજાર ફેંજોવાળી શેષનાગની મૂર્તિ છે.

નૈમિષારણ્ય

હરદોઈથી લખનૌ જતાં આ સ્થળ આવે છે. અહીં ગોમતી નદી છે.

મહર્ષિ શૌનકને દીર્ઘકાળ સુધી તપ કરવાની ઇચ્છા થઈ તેથી તેમણે બ્રહ્માજીની આરાધના કરી. બ્રહ્માજીએ તેમને એક ચક્ર આપ્યું અને કહ્યું કે આ ચક્ર લઈને ભારત ભૂમિમાં ફરો, જ્યાં આ ચક્રની ધારાઓ ખરી પડે તે સ્થળને પવિત્ર જાણી ત્યાં તપ કરજો. આ સ્થળે ગોમતી નદીના કિનારે ચક્રની ધારાઓ ખરી પડી અને ચક્ર જમીનમાં પ્રવેશી ગયું. તેથી આ સ્થળ નૈમિષારણ્ય કહેવાયું. અહીં ચક્રતીર્થ નામનો એક ગોળાકાર પથ્થરનો બાંધેલો કુંડ છે તેમાંથી આખોઆપ પાણી નિકળ્યા કરે છે. આ કુંડના કિનારે કેટલાક મંદિરો છે તેમાં ભૂતનાથ મહાદેવનું મંદિર મુખ્ય છે. આ કુંડ પાસે ૮૮ હજાર ઋષિ મુનિઓએ તપ કર્યું હતું.

આ સ્થળે શૌનકજીએ સૂત પુરાણીને અઢાર પુરાણોની કથા સંભળાવી હતી.

ત્યાંથી થોડે દુર પંચપ્રયાગ નામનું એક સરોવર છે. આ સરોવરના કિનારે અક્ષયવંડ છે. વડની પાસે લલિતાદેવી, ગોવર્ધન મહાદેવ, ક્ષેત્રકાયાદેવી, જાનકીકુંડ અને હનુમાનજીના સ્થાનકો છે. એક બીજા સરોવરના કિનારે કાશીવિશ્વનાથ, અન્નપૂર્ણાદેવી, લોલાર્ક કૂવો, ધર્મરાજ, શુકદેવજીની ગાદી વગેરે દર્શનીય સ્થળો છે.

નિલકંઠવર્ણી અહીં પધારેલા છે.

અહીંથી થોડે દુર સીતાપુરથી (વીસેક કી.મી.દૂર) હરદોઈ જવાના રસ્તા ઉપર મિશ્રિક નામનું એક પવિત્ર તીર્થ છે. અહીં દધીચીકુંડ છે. દેવોએ બધા જ તીર્થોનું જળ લાવીને ભર્યું પછી દધીચી ઋષિએ તેમાં સ્નાન કરીને દેહ છોડ્યો અને તેમના હાડકા લઈને દેવોએ શસ્ત્રો બનાવ્યા. અહીં દધીચી ઋષિનું મંદિર છે.

અયોધ્યા

વેદ-પુરાણોમાં જેનો ઉલ્લેખ સાકેત તરીકે થયેલો છે તે શ્રી રામની જન્મભૂમિ અયોધ્યાનું નિર્માણ અર્થવેદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દેવોએ કર્યું હતું. જૈન સાહિત્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જૈન ધર્મના પ્રણેતા આદિનાથ સહિત પાંચ તિર્થંકર આ પવિત્ર ધરા પર જન્મ્યા હતા. ભગવાન બુદ્ધે પોતાના જીવનના ૧૬ ઉનાળા સાકેત(અયોધ્યા)માં ગાળ્યા હતા એમ કહેવાય છે. શ્રી તુલસીદાસે શ્રી રામચરિતમાનસ લખવાની શરુઆત અહીં જ કરેલી. બીજા પવિત્ર ધામોની માફક આ નગરી ઉપર પણ અનેકવાર યવનોના આક્રમણ થયેલા હતા. આ વર્તમાન અયોધ્યા મહારાજા વિક્રમાદિત્યે વસાવેલ છે.

દર્શન કરવા લાયક સ્થળોમાં શ્રી રામ જન્મભૂમિ વિશિષ્ટ મહત્વ ધરાવે છે.

હનુમાનગઢીનું મંદિર ૭૬ પગથિયાં ઊંચું છે. આ મંદિરમાં અંજનીમાની વિશાળ પ્રતિમા છે. તેમના ખોળામાં અંજનીસુત વીર હનુમાનજીની પ્રતિમા સ્થપાયેલી છે. કનક મહેલ એ એક ભવ્ય મહેલ જેવી ઇમારત છે, તેમાં શ્રી રામ પરિવારની મનોહર મુર્તિઓના દર્શન થાય છે. સિંહાસનમાં બીજી નાની મૂર્તિઓ છે તે પ્રાચીન મૂર્તિઓ કહેવાય છે. મહારાજા દશરથે કનકભનવનનું નિર્માણ કૈકેયી માટે કરાવેલું હતું. ત્યાં નજીકમાં જ રાજગાદી છે, જ્યાં શ્રી રામનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો. ઉપરાંત જાનકી મહેલ, નાગેશ્વરનાથ મંદિર (આ લિંગ રામપુત્ર કુશે સ્થાપન કરેલું હતું. આ મંદિર સ્વર્ગ ઘાટ પર છે), તુલસીચૌરા, જૈનોનું ઋષભદેવનું મંદિર, બૌદ્ધોનું દતુવનકુંડ, (એમ કહેવાય છે કે બુદ્ધ ભગવાને એક દિવસ દાતણ જમીનમાં રોપી દીધું જેનું સાત ફુટ ઊંચું વૃક્ષ થયું. ફાહીયાને આ વૃક્ષ જોયું હતું. અત્યારે આ વૃક્ષ નથી તેનું સ્મારક છે), જ્યાં ગુરુ નાનક પધાર્યા હતા તે બ્રહ્મકુંડ વગેરે દર્શન કરવા લાયક સ્થળો છે. સરયુ નદીના કિનારે રાજઘાટ, વાલ્મિકી રામાયણ ભવન, અમાવા મંદિર, જાનકી મહેલ મંદિર, ત્રેતાયુગનું ઠાકુર મંદિર (આ મંદિર અહલ્યાબાઈ ઘાટ પર છે જ્યાં શ્રી રામે રાવણ વધના પાપમાંથી મુક્ત થવા માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો), લક્ષ્મણકીલા મંદિર, સીતા રસોઈ, ચારધામ મંદિર, બિરલા મંદિર, રામઘાટ, લક્ષ્મણઘાટ વગેરે તથા સીતાકુંડ, સૂર્યકુંડ, વિભીષણકુંડ આદી કુંડો દર્શન કરવા લાયક છે.

અયોધ્યાથી દક્ષિણમાં ૨૫ કી.મી. દૂર નન્દિગ્રામ છે જ્યાં રામ વનવાસના ૧૪ વર્ષ દરમિયાન ભરતજીએ તપ કર્યું હતું. ત્યાં ભરતજીનું મંદિર અને ભરતકુંડ સરોવર છે.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનું શિખરબંધ મંદિર રેલ્વે સ્ટેશન પાસે છે. હલવાઈની દુકાન, ભટેશ્વર મહાદેવ જ્યાં કાયસ્થ બ્રાહ્મણ શિવની પૂજા કરતો વગેરે સ્થળો શ્રીજી મહારાજના પ્રસાદીના સ્થાનો છે. કનકભૂવન, હનુમાનગઢી, સરયુ નદી વગેરે જગ્યાએ ઘનશ્યામ મહારાજ દરરોજ દર્શને જતા.

છપૈયા

શ્રી ઘનશ્યામ મહારાજનું જન્મસ્થાન છે. શિખરબંધ મંદિર છે. જન્મસ્થાનની જગ્યાના મુળ જમીન સાથે હાલ દર્શન થાય છે. તેની ઉપર ઘનશ્યામ મહારાજનું મંદિર બનાવવામાં આવેલું છે. મંદિરના ચોકમાં ગંગાજળિયો ફૂલો છે. મંદિરના દરવાજાની સામે નારાયણ સરોવર છે. તેની બાજુમાં છત્રી છે ત્યાં પીપળાનું ઝાડ હતું જેમાં હજારો ભૂત રહેતા હતા. ભગવાને આ ભૂતોનો મોક્ષ કર્યો હતો. બાજુમાં મહુડાનું ઝાડ છે ત્યાં ભગવાને સખાઓને જમાડેલ છે. આગળ ખેતરમાં મીન સરોવર (નાના તલાવડા જેવું) છે જ્યાં મહારાજે મચ્છીમારો પાસેથી માછલાઓ છોડાવી સજીવન કર્યા હતા. ત્યાંથી આગળ

ચીભડીનું ત્રિકોણીયું ખેતર છે જ્યાં મહારાજે ચીભડીના વેલા તોડવાની લીલા કરેલ છે. ત્યાંથી ૩ કી.મી. દુર ભૂતિયો કુવો છે જ્યાં ચંદન માસીએ ભૂતોને જોયેલા તેનો મહારાજે મોક્ષ કરેલો છે. ચંદન માસી જે ઘંટીએ દળતા તે ઘંટી અહીં છે.

છપૈયા ગામ પાસે પિરોજપુરમાં જાંબુડાનું ઝાડ છે ત્યાં મિત્રો સાથે મહારાજે લીલા કરેલ છે. આગળ બહારીઓ કુવો છે તેમાં સુવાસીની ભાભીની ચૂની પડી ગયેલ તે ધનશ્યામે લાંબો હાથ કરીને કાઢેલ તથા ઈચ્છારામભાઈ પણ પડી ગયેલા તેમને પણ બહાર કાઢેલ. ત્યારથી એને બહારીયો કુવો કહે છે. આ ગામમાં કોઈ પણ પરણવા જાય ત્યારે પ્રથમ આ કુવાના દર્શન કરીને જાય છે. ઈશના ગામમાં ખાંપા તળાવડી છે જ્યાં મહારાજને ખાંપો લાગ્યો હતો તે સ્થળે છત્રી કરી ચરણાવિંદ પધરાવેલ છે. ભેટીયા ગામ જ્યાં શ્રીજી મહારાજ અને શંકર ભેટ્યા હતા ત્યાં ચરણાવિંદ પધરાવેલ છે. ગૌઘાટ વિશ્વામિત્રી નદી પ્રસાદીની છે જ્યાં મહારાજ જલક્રિડા કરતા. ત્યાં ઓટો છે. બાજુમાં મોટું વન છે.

છપૈયાથી અયોધ્યા જતાં રસ્તામાં મખોડા ઘાટ મનોરમા નદી પર આવેલ છે. ધનશ્યામ મહારાજે અહીં અનેક લીલાઓ કરેલી છે ત્યાં છત્રી કરેલી છે. અહીં રામચંદ્રજી ભગવાનના બે મોટા મંદિર છે. અહીં મોક્ષ પીપળો હતો તે સ્થાને આટો છે. અહીં દશરથ રાજાએ ઘણા યજ્ઞો કરેલા હતા.

કાશી

વરણા અને અસિ નદીના વચ્ચે આ નગરી વસેલી તેને વારાણસી પણ કહેવામાં આવે છે. ભગવાન વિશ્વાનાથની આ નગરીમાં બધા જ સંપ્રદાયના લોકો વસે છે. સંસ્કૃત વિદ્યાનું આ મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

ઘાટ: ગંગા કિનારે ત્રણ માઈલ સુધી અનેક પાકા ઘાટ આવેલાં છે. બધા જ એક લાઈનમાં છે. ગંગાના પ્રવાહની સાથે ઉત્તરથી આરંભ કરીએ તો મુખ્ય ઘાટ ક્રમશઃ આ પ્રમાણે આવે છે:

પંચગંગા ઘાટ: એમ કહેવાય છે કે અહીં યમુના, સરસ્વતી, કિરણા અને ધૂતપાપા નદીઓ ગુપ્ત રીતે ગંગાજીમાં મળે છે. પહેલાં અહીં વેણી માધવ મંદિર હતું પણ ઔરંગઝેબે તેને તોડાવીને આલમગીર મસ્જિદ બંધાવી હતી.

મણિકર્ણિકાઘાટ: આ ઘાટ દશાશ્વમેધ ઘાટ પછી બીજે નંબરે આવે છે. અહીં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવે છે.

લલિતઘાટ: અહીં નેપાલી મંદિર છે.

માનમંદિર ઘાટ: જયપુરના મહારાજા જયસિંહે બનાવેલ જંતરમંતર વેદશાળા છે.

દશાશ્વમેધ ઘાટ : કાશીનો આ મુખ્ય ઘાટ છે. કહેવાય છે કે બ્રહ્માજીએ અહીં દસ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા.

હરિશ્ચયન્દ્ર ઘાટ : પહેલા કાશીનો આ સ્મશાન ઘાટ હતો.

તુલસી ઘાટ : ગોસ્વામી તુલસીદાસ અહીં ઘણા દિવસો રહ્યા હતા.

સંગમ ઘાટ : આ ઘાટ બહુ પવિત્ર માનવામાં આવે છે.

નૌકામાં બેસીને આ બધા ઘાટના દર્શન કરવાની સગવડ અનુકુળ રહે છે.

વિશ્વનાથ મંદિર : આ જ્યોતિર્લિંગ મંદિર કાશીનું મુખ્ય મંદિર છે. આના ઉપરનું સોનાનું કળશ મહારાજા રણજિતસિંહે ભેટ કરેલું છે. પ્રાચીન મંદિરને કુતુબુદીને તોડી પાડ્યું હતું. રાજા ટોડરમલે ફરી બંધાવ્યું તો ઔરંગઝેબે તેને તોડી પાડ્યું હતું અને ત્યાં મસ્જિદ બનાવી હતી. હાલનું વર્તમાન મંદિર અહલ્યાબાઈએ સને ૧૭૭૬માં બનાવરાવ્યું છે.

જ્ઞાનવાપી : વિશ્વનાથ મંદિર અને આલમગીર મસ્જિદ વચ્ચેના ભાગને જ્ઞાનવાપી કહેવાય છે. ઔરંગઝેબે વિશ્વનાથનું મંદિર તોડ્યું ત્યારે ભગવાન શંકર આ કૂપમાં વિરાજમાન થઈ ગયા હતા. ત્યારબાદ ફરી તેમને આ વર્તમાન મંદિરમાં પધરાવવામાં આવેલ છે. અહીં એક સાત ફૂટ ઊંચો નંદી છે.

અત્રપૂર્ણા મંદિર : વિશ્વનાથ મંદિરની પાસે જ આ મંદિર છે.

કાશી કરવત : આલમગીર મસ્જિદ પાસે એક ગલીમાં આ સ્થાન છે. એક અંધારા કૂવામાં શિવલિંગ છે. કૂવામાં ઉપરથી અક્ષત-પુષ્પ ચડાવવામાં આવે છે. પહેલા લોકો અહીં કરવત લેતા હતા.

આ ઉપરાંત બનારસ હિંદુ વિશ્વ વિદ્યાલય, વારાણસી સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠ, સંકટમોચન મંદિર, ભારતમાતા મંદિર વગેરે અનેક દર્શનીય સ્થળો છે.

સારનાથ

કાશીથી ૧૧ કી.મી. દુર આ સ્થાને ભગવાન બુદ્ધનો સૌ પ્રથમ નો આ આશ્રમ છે. તેમણે સૌ પ્રથમ વાર પાંચ શિષ્યોને અહીં ઉપદેશ આપ્યો હતો. અહીં ચીની મંદિર અને જૈન મંદિર પણ જોવા જેવા છે.

ગયાજી

પિતૃશ્રાધ્ધ માટે આ અતિ પવિત્ર સ્થાન મનાય છે. વિષ્ણુપદ ગયામાં ફલ્ગુ નદીના કિનારે મુખ્ય મંદિર ગણાય છે. ભગવાન વિષ્ણુએ જે ત્રણ પગલાં ભર્યા હતા તેમાનું એક

અહીં ભર્યું હતું. આ વિશાળ મંદિરમાં અષ્ટવેદી ઉપર શ્રી વિષ્ણુભગવાનના ચરણચિન્હ છે. તેથી આગળ ગદાધર શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનનું મંદિર છે. વિષ્ણુપદ મંદિરની બરાબર સામે ફલ્ગુ નદીના સામેના કાંઠા ઉપર સીતાકુંડ છે. અહીં મંદિરમાં દશરથ મહારાજનો હાથ બનાવેલો છે જે હાથ વડે દશરથ રાજાએ પિંડદાન સ્વીકારેલ એમ કહેવાય છે. અહીં એક શીલા છે જે ભરતઆશ્રમની વેદી કહેવાય છે તેને રામગયા કહેવામાં આવે છે. અહીં માતંગ ઋષિના ચરણચિન્હ છે. ઉપરાંત રામશીલા, વૈતરણી સરોવર, ભીમગયા, વૈતરણીની પાસે બ્રહ્મસરોવર ઇત્યાદિ ઘણાં દર્શનીય સ્થાનો છે. ફલ્ગુ નદીમાં પાણી હોતું નથી પણ થોડી રેતી દુર કરવાથી નીચેથી પાણી નિકળે છે. આ નદીમાં સ્નાનનો મહિમા છે.

ગય નામના અસુરના તપની કથા આ સ્થળ સાથે સંકળાયેલી છે. આ ક્ષેત્રમાં પિંડદાન કરવાથી પિતૃ પ્રેતયોનિ તથા નરકથી છૂટી કાયમી તૃપ્તિ મેળવે છે.

બુધ્ધગયા

હિન્દુઓમાં જેમ કાશી-પ્રયાગનું મહત્વ છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મીઓમાં બુધ્ધગયાનું મહત્વ છે. ગયાથી નજીકમાં આ સ્થાન આવેલું છે. અહીં સમ્રાટ અશોકે બંધાવેલું બુધ્ધ ભગવાનનું વિશાળ મંદિર છે. મંદિરની પાછળ બોધીવૃક્ષ છે જ્યાં બુધ્ધ ભગવાન બેસતા અને તેમને ત્યાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. બોધીવૃક્ષ નીચે એક શીલા ઉપર ભગવાન બુધ્ધના ચરણાવિંદ કોતરેલાં છે. અસલનું બોધીવૃક્ષ નાશ પામી ગયું છે પણ તેના સ્થાને નવું પીપલવૃક્ષ છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ ચરણાવિંદ પુજવાની પ્રથા હશે એમ આ ચરણાવિંદ જોતા જણાય છે. અહીં જુદા જુદા દેશની શૈલીના બુધ્ધ ભગવાનના અનેક મંદિરો છે.

વૈદનાથ ધામ (બિહાર)

અહીં દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ છે. રાવણ કૈલાસમાંથી શિવલિંગ લઈને આવતો હતો અને અહીં દેવોની યુક્તિથી લઘુશંકા માટે રોકાણો ત્યારે શિવલિંગ અહીં સ્થિર થઈ ગયું તેમ કહેવાય છે. શિવલિંગ કાઢવા રાવણે સરોવર ખોદાવ્યું અને તેમાં તમામ તીર્થોનું જળ લાવીને નાંખ્યું. પણ શિવલિંગ પાતાળ સુધી પહોંચી સ્થિર થઈ ગયું હોવાથી તેની સ્થાપના રાવણે અહીં જ કરી. આ સરોવરને શિવગંગા સરોવર કહે છે અને તે બૈજનાથ મંદિરની બાજુમાં જ છે. રાવણના ગયા બાદ બૈજુ નામના ભીલે આ મૂર્તિને પ્રથમ જોઈ અને પ્રથમ પૂજન કર્યું તેથી તેને બૈજનાથ ધામ પણ કહે છે. આ જ્યોતિર્લિંગની પૂજા ખૂબ સારી રીતે કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને પુત્રપ્રાપ્તિ માટે અહીં માનતા કરવામાં આવે છે. મુખ્ય મંદિરની પાસે જ ગૌરી-મંદિર છે. આ શક્તિપીઠ છે. આ મંદિરમાં શ્રીજયદુર્ગા અને ત્રિપુરાસુંદરીની મૂર્તિઓ છે. પરિક્રમામાં કાર્તિકેયનું મંદિર છે.

મંદિરના મુખ્ય દ્વાર પાસે યોગાનમાં ચન્દ્રકુપ છે આ કુવો રાજા રાવણે બંધાવ્યો હતો. વૈદ્યનાથની આજુબાજુ જંગલ છે. આ જંગલમાં હરે અને રુદ્રાક્ષના ઝાડ થાય છે.

કલકત્તા

એક અંગ્રેજ ચાર્નોક (કે જે એક બળજબરીથી કરાતી સતી યુવાન બ્રાહ્મણ લીલાવતી નામની યુવતીને છોડાવીને તેના પ્રત્યે દયા અને હેતથી પરણ્યો હતો)એ સને ૧૬૮૦માં આ નગર વસાવ્યું ત્યારે અહીં કળીચૂનાનું એક કારખાનું હતું. બંગાળી ભાષામાં કોલી એટલે કળીચૂનો અને કાતા એટલે ઈલાકો. આ કોલી-કાતા ઉપરથી અંગ્રેજોએ કલકત્તા કર્યું. એમ પણ કહેવાય છે કે અહીંના કાલીઘાટ ઉપરથી અપભ્રંશ નામ કલકત્તા અથવા કોલકટ્ટા થઈ ગયું છે. કલકત્તા હુગલી (ગંગા) નદીને કિનારે આવેલું છે.

કાલી મંદિર: કલકત્તાનું અતિ પ્રખ્યાત મંદિર છે.

દક્ષિણેશ્વર: ગંગાના કિનારા પર છે. અહીં રાણી રાસમણીનું બનાવેલું કાલીમાતાનું ભવ્ય મંદિર છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ અહીં કાલીદેવીની આરાધના કરતા. મંદિરની બાજુમાં જ પરમહંસદેવનો ઓરડો છે જેમાં પરમહંસની કેટલીક વસ્તુઓ રાખવામાં આવી છે. મંદિરની બહાર વડનું વૃક્ષ છે જેની નીચે રામકૃષ્ણ પરમહંસ ધ્યાનમાં બેસતા.

બેલુરમઠ: ગંગાના સામે કિનારે હાવરાનો પુલ ઉતરીએ એટલે સ્વામી વિવેકાનંદે સ્થાપેલ આ મઠ આવે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમનું આ પ્રધાન કેન્દ્ર છે. અહીં પરમહંસદેવનું ભવ્ય મંદિર છે. વિવેકાનંદની સમાધિ પણ છે.

જૈન મંદિર: આ અત્યંત સુંદર કલાત્મક જૈન મંદિર છે. આ કાય મંદિર તરીકે પણ ઓળખાય છે.

હાવરા પુલ: હુગલી નદી પર સને ૧૮૪૩માં પોલાદના ગંજાવર દોરડાઓથી બનેલો આ પુલ ૪૫૮ મીટર લાંબો અને ૨૭૦ ફુટ ઊંચો છે અને તેના પર ૭૦ ફુટ પહોળો રોડ છે.ઉપરાંત બંને બાજુ ચાલવા માટે ૧૫ ફુટ પહોળી ફુટપાથ છે. આ પુલ નીચે એક પણ આધારસ્તંભ નથી. આ પુલ ઉપરથી એક વાર પસાર થવું એ પણ જિંદગીનો એક લહાવો છે. આ ઉપરાંત બોટોનિકલ ગાર્ડન, વિક્ટોરિયા મ્યુઝિયમ(આ મ્યુઝિયમમાં ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાનું એક મમી છે), ઈડન ગાર્ડન (અહીં બૌદ્ધ પેગોડા છે) વગેરે જોવાલાયક સ્થળો છે.

ગંગાસાગર

કલકત્તાથી દૂર ગંગા અને સાગરનો જ્યાં સંગમ થાય છે તે સ્થળને ગંગાસાગર કહે છે. ગંગાસાગરના દરિયા કિનારે કપિલ આશ્રમ તથા ભરત આશ્રમ આવેલાં છે. અહીં

વિશાલાશ્રીનું મંદિર પણ છે. ગંગાસાગરમાં સ્નાન માટે હોડીમાં બેસીને જવું પડે છે.

નિલકંઠવર્ણી અહીં કપિલાશ્રમમાં પધાર્યા હતા.

કામાક્ષી મંદિર

ગૌહત્તી શહેરથી પૂર્વ દિશામાં ૮ કી.મી. દુર નીલાચલ પર્વત ઉપર આ પ્રખ્યાત મંદિર આવેલું છે. આ હિન્દુઓ અને બૌદ્ધોનું મુખ્ય તાંત્રિક કેન્દ્ર ગણાય છે. શાક્તોની ૫૧ શક્તિપીઠોમાંની આ મુખ્ય પીઠ છે. આ મંદિર સને ૧૫૬૫ માં કુચબિહારના રાજા નરનારાયણે બનાવરાવ્યું હતું. આ મંદિરની નજીકમાં જ ભુવનેશ્વરી મંદિર પણ છે.

નિલકંઠવર્ણી અહીં આવેલાં હતા. તેમણે પિબેકનો પરાજય અહીં કર્યો હતો.

ભુવનેશ્વર

ભુવનેશ્વર એટલે મંદિરોની નગરી. ભૂતકાળમાં આ શહેરમાં ૧૦,૦૦૦ મંદિરો હતા. અત્યારે શહેરમાં પાંચસો જેટલા મંદિરો છે. શિવ - મહાદેવનું (લિંગરાજનું) મંદિર મુખ્ય છે. આ મંદિર ચુના વગર બાંધવામાં આવ્યું છે. શ્રી અનંતવાસુદેવ આ ક્ષેત્રના અધિષ્ઠ દેવ છે તેમની આજ્ઞાથી ભગવાન શંકર અહીં પધારેલ છે. બિન્દુ સરોવર ના મણિકર્ણિકાઘાટના ઉપરના ભાગમાં આ અનંતવાસુદેવનું મંદિર છે. આ મંદિરમાં શ્રીનારાયણ, લક્ષ્મીજી તેમજ સુભદ્રાજીની મૂર્તિઓ છે. કોઈ બિંદુ સરોવરને પાપનાશક કે દૂષિયું તળાવ પણ કહે છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે દેશના દરેક પવિત્ર સરોવરો અને નદીઓના જળ જમીનની અંદર વહીને આ સરોવરમાં આવે છે, એટલે કે આ સરોવરમાં સ્નાન કરો તો તમામ નદીઓના સ્નાનનું પૂણ્ય મળે. ભૂવનેશ્વરથી ૮ કી. મી. દુર દક્ષિણ પૂર્વ તરફ ધૌલી પહાડી વિસ્તારમાં અશોકનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ આવેલો છે.

નીલકંઠવર્ણીએ અહીં શિવ મંદિરમાં દર્શન કરેલ છે.

કોણાર્ક

ભૂવનેશ્વરથી ૩૨ કી.મી દૂર આવેલું આ સ્થળ તેના સૂર્યમંદિર માટે વિશ્વવિખ્યાત છે. આ સૂર્યમંદિર ૧૩મી સદીમાં રાજા નરસિંહ દેવ પહેલાએ બનાવ્યું હતું. મંદિરમાં સૂર્યભગવાન પદ્માસનસ્થ છે. મંદિર એક વિશાળ રથ આકારનું છે જેને સાત દોડતા ઘોડાઓ જોડવામાં આવ્યા હોય તેવું દેખાય છે. મંદિરની બંને બાજુ ૧૨ વિશાળ પૈડાઓ છે. શિખરનો ઉપરનો ભાગ તુટી ગયેલો છે તેમ છતાં મંદિરની ઊંચાઈ ૨૦૦ ફુટ જેટલી છે. આખું મંદિર કોતરણીથી ભરેલું છે. ભારતના અમુક પ્રાચીન મંદિરોમાં ગોપુર કે અન્ય ભાગોમાં અશ્વિલ શિલ્પ કૃતિઓ જોવા મળે તેનું કારણ એ છે કે એ સમયે શિલ્પકારો પર વામમાર્ગીઓનો

જબરદસ્ત પ્રભાવ હતો.

મંદિર પાસે ચંદ્રભાગા નામની એક સૂકાઈ ગયેલી નદી છે.

જગન્નાથપુરી

હિન્દુઓના ચાર ધામ પૈકીનું એક ધામ છે. એમ કહેવાય છે કે બદરીનાથ ધામ સત્યયુગનું, રામેશ્વર ધામ ત્રેતાયુગનું, દ્વારિકા ધામ દ્વાપરનું અને આ પુરી ધામ કળિયુગનું છે.

જગન્નાથ મંદિર: આ વિશાળ મુખ્ય મંદિરના અધિષ્ઠાતા દેવ છે: શ્રીજગન્નાથજી(શ્રી કૃષ્ણ). મંદિરમાં કૃષ્ણ, બલરામ અને સુભદ્રાજી એમ ત્રણ મૂર્તિઓ છે. મૂર્તિઓ અપૂર્ણ છે. આ મંદિરમાં લગભગ બે હજાર પૂજારીઓ છે તથા બીજા ૨૦ હજાર અન્ય લોકો મંદિરની અન્ય સેવામાંથી આજીવીકા મેળવે છે. અહીંનો મુખ્ય ઉત્સવ રથયાત્રાનો છે.

શ્રીજગન્નાથ મંદિરના પરિસરમાં જ વિશ્વનાથ લિંગ, અજાનનાથ ગણેશ, સત્યનારાયણ, સિધ્ધ ગણેશ, બ્રહ્માસન, લક્ષ્મી મંદિર, સૂર્યમંદિર વગેરે અનેક મંદિરો છે.

શ્રીજગન્નાથજીના મહાપ્રસાદનો મહિમા જગવિખ્યાત છે. આ મહાપ્રસાદમાં ધૂતાધૂતનો દોષ માનવામાં આવતો નથી. શ્રી વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુ પુરી પધાર્યા ત્યારે એકાદશીના દિવસે જ કોઈએ તેમની પરીક્ષા માટે તેમને દર્શન કરતી વખતે જ મહાપ્રસાદ આપ્યો. મહાપ્રભુજીએ પ્રસાદ હાથમાં લઈને તેમનું સ્તવન ચાલુ કર્યું. એકાદશીનો આખો દિવસ અને રાત્રી સ્તવન કર્યા કર્યું. બીજા દિવસે દ્વાદશીને દિવસ સ્તવનની સમાપ્તિ કરીને પ્રસાદ ગ્રહણ કર્યો. આ પ્રકારે તેમણે પ્રસાદ અને એકાદશી એમ બંનેનો આદર કર્યો.

સ્વર્ગદ્વાર: મંદિરની નજીક જ સમુદ્ર તટ છે જેને સ્વર્ગદ્વાર કે મહોદધિ કહે છે. અહીં ચક્રતીર્થ છે. મંદિરમાં દર્શન કરવા જતા પહેલાં અહીં કે મંદિરમાં જ આવેલા રોહીણીકુંડમાં સ્નાન કરવામાં આવે છે. રોહીણીકુંડમાં સુદર્શનચક્રનો પડછાયો પડે છે.

ગોંડીયા (ગુડીયા)મંદિર: જનકપુરીમાં આ મંદિર આવેલું છે. અહીં કોઈ મૂર્તિ નથી ફક્ત સભાભવનમાં લક્ષ્મીજી મૂર્તિ છે. રથયાત્રા વખતે ત્રણે રથ અહીં સાત દિવસ રાખવામાં આવે છે પછી રથ મુખ્યમંદિર પાછા લઈ જવામાં આવે છે. મુખ્ય મંદિરથી આ મંદિર ૨ કી.મી. દુર છે.

ઈન્દ્રધુમ્ન સરોવર: જનકપુરમાં આવેલું છે. આ પવિત્ર સરોવરમાં નીલકંઠવર્ણી સ્નાન કરતા. ઈન્દ્રધુમ્ન સરોવરના કાંઠા ઉપર ઈન્દ્રધુમ્ન રાજાનું મંદિર છે તેમાં નિલકંઠવર્ણી રહ્યા હતા. તેમણે દસ હજાર અસુરોનો નાશ અહીં કરેલો. ચંદન તળાવમાં પણ નીલકંઠવર્ણી સ્નાન કરતા. ઈન્દ્રધુમ્ન સરોવરના કિનારે સુવ્રતમુનિએ પ્રતાપસિંહ રાજાને સત્સંગીજીવન શાસ્ત્રની કથા સંભળાવેલ છે. નજીકમાં જ માર્કન્ડેય સરોવર છે.

શંકરાચાર્ય મઠ: પુરીમાં લગભગ ૭૦ જેટલાં મઠો છે જેમાં તીર્થયાત્રીઓને રહેવાની પણ સગવડ છે તેમાં શંકરાચાર્ય મઠ (ગોવર્ધન પીઠ) અને ગંભીરા મઠ (રાધાકાંત મઠ) મુખ્ય છે.

ગંભીરા મઠ: અહીંયા શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુજી ૧૮ વર્ષ રહ્યા હતા. તેમની પાદુકાઓ, કમંડલુ વગેરે અહીં સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યા છે. આ મઠને શ્રી રાધાકૃષ્ણમઠ પણ કહેવામાં આવે છે. અહીં શ્રી રાધા-કૃષ્ણની મનોહર મૂર્તિઓ છે. અંદર ગંભીરા મંદિર છે.

આ ઉપરાંત દરિયા હનુમાન, લોકનાથ મંદિર, સિધ્ધબકુલ(વૃક્ષ) વગેરે દર્શનીય સ્થળો છે. ભૂવનેશ્વરથી પૂરી ૫૨ કી.મી. છે.

નીલકંઠવર્ણી અહીં દસ માસ રોકાયા હતા અને અને અનેક લીલાઓ કરી હતી.

સાક્ષી ગોપાલ

અહીં એક સામાન્ય મંદિર છે પણ ખૂબ પ્રખ્યાત છે. મંદિરની સમીપમાં જ ચંદનતળાવ છે તેમાં સ્નાન કર્યા પછી મંદિરમાં દર્શન કરાય છે. મંદિરની બાજુમાં રાધાકુંડ અને શ્યામકુંડ છે. શ્રીગોપાલ ભગવાનની શ્યામ અને રાધીકાજીની સોનાની મૂર્તિ છે. આ રાધાજીની મૂર્તિનો પણ અનોખો ઇતિહાસ છે. પુરીની યાત્રા કર્યા બાદ દરેક યાત્રી અહીં દર્શન કરવા આવે છે કારણ કે યાત્રાળુ શ્રીગોપાલ(કૃષ્ણ)ને આ યાત્રાના સાક્ષી બનાવી શકે. એક ગરીબ બ્રાહ્મણની તેના લગ્ન માટે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને છેક વૃંદાવનથી અહીં આવી સાક્ષી પુરી હતી. તેથી સાક્ષી ગોપાલ કહેવાય છે. આ કથા પણ જાણવા જેવી છે.

શ્રીકાકુલમ્

અહીંથી ૧૩ કી.મી. દુર પુર્વમાં આદીકુર્મ છે. આદીકુર્મથી વળતાં અહીં જ પાછું આવવું પડે છે. અહીં સાંઈબાબાના મંદિરમાં ધર્મશાળાની સારી વ્યવસ્થા છે.

આદીકુર્મ(શ્રીકૂર્મમ્)

સમુદ્રમંથન વખતે રવૈયો ઉંડો ઉતરી જતો હતો ત્યારે કૃષ્ણ ભગવાને કાચબાનું રુપ લઈને આ રવૈયાને તેમની પીઠ ઉપર રાખી સમુદ્રમંથન કરાવ્યું હતું. અહીં કાચબાના અવતારનું મંદિર છે. અહીં મૂર્તિ કૂર્માકાર શીલા છે જેની આકૃતિ અસ્પષ્ટ છે. બાજુમાં લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. નિલકંઠવર્ણી અહીં રહ્યા હતા. શ્રીકાકુલમ્ થી જતાં રસ્તામાં સૂર્યનારાયણનું મંદિર આરસવિલ્લી ગામમાં આવે છે. આ નાનું ગામ હોવાથી અહીં રાત્રી રોકાણની કોઈ વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ નથી.

અહીં ૪ કી.મી.ના પટમાં ગોદાવરી નદી વહે છે. ગોદાવરી સ્ટેશન પાસે ગોદાવરીની ચાર ધારાઓ છે. સમુદ્રમાં મળતી વખતે ગોદાવરીની સાત ધારાઓ (તુલ્યભાગા, આત્રેયી, ગૌતમી, વૃધ્ધ ગૌતમી, ભરદ્વાજા, કૌશિકી અને વસિષ્ઠા) થઈ જાય છે જેને સમગ્રગોદાવરી તીર્થ કહેવામાં આવે છે. અહીં જે શિવમંદિર છે તેના શિવલિંગને કોટિલિંગ કહે છે. આ પ્રાચીન તીર્થ છે. મંદિરની બહાર ગૌતમ ઋષિની મૂર્તિ છે. એમ કહેવાય છે કે અહીંયા ગૌતમ ઋષિએ શંકરની આરાધના કરી હતી અને શિવલિંગની સ્થાપના પણ તેમણે કરી હતી.

વચનામૃત ગ.પ્ર. ૨૯ માં શ્રીજી મહારાજે જે નદીનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે નદી આ હોઈ શકે.

હૈદરાબાદ

મુસા નદીના કિનારે આવેલા હૈદરાબાદમાં જોવાલાયક સ્થળો : ચાર મિનાર, મક્કા મસ્જિદ, બિરલા મંદિર, ગોલકાંડાનો કિલ્લો વગેરે છે. હૈદરાબાદથી બહુ દૂર નહિ એવે સ્થળે કૃષ્ણા નદી ઉપર વિરાટ નાગાર્જુનસાગર સરોવર છે.

મક્કા મસ્જિદની બાજુમાં જ લાડ બજાર છે, જે મહિલાઓનું માનીતું ખરીદી સ્થાન છે. આવું જ બીજું બજાર મોઅઝમજાહી માર્કેટ છે.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ, રાજકોટની એક શાખા અહીં છે.

શ્રીશૈલમ્ (મલ્લિકાર્જુન)

આ જ્યોતિર્લિંગ મલ્લિકાર્જુન તરીકે અને દક્ષિણના કૈલાસ તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ શૈવ ધર્મનું મુખ્ય સ્થાન અને શક્તિપીઠ છે. મંદિરમાં જે મુર્તિઓ છે તે દુર્ગા અને કાલીના રૂપમાં છે. અહીં શિવજીનું નામ અર્જુન અને પાર્વતીનું નામ મલ્લિકા છે. બે નામ ભેગા મળીને મલ્લિકાર્જુન કહેવાય છે. જ્યારે સ્કન્દે શંકર ભગવાનને પ્રાર્થના કરી ત્યારે અત્યંત પ્રેમથી ભગવાન શંકર કૈલાસ છોડીને પુત્રને જોવા માટે લિંગ સ્વરૂપમાં અહીં પધાર્યા હતા. આ મંદિરની બાજુમાં જ એક જૂનું મહાદેવનું નાનકડું મંદિર આવેલું છે. તે પુરાણા મલ્લિકાર્જુન મંદિરના નામે ઓળખાય છે. આ નાનકડા મંદિરમાં એક સુંદર કોતરેલું લિંગ છે. આ લિંગ ઉપર નાના નાના એક હજાર લિંગ કોતરેલાં દેખાય છે, આથી તેનું નામ સહસ્રલિંગ પડ્યું છે. આ મંદિરમાં નટરાજની મૂર્તિ છે. મંદિરના પૂર્વદ્વારથી એક માર્ગ કૃષ્ણા નદી સુધી જાય છે તે સ્થળને પાતાલગંગા કહેવામાં આવે છે. થોડા અંતર સુધી વાહન જઈ શકે છે પછી ટપર પગથિયાં ઉતરીને નદીમાં સ્નાન કરી શકાય છે.

તિરુપતી

તિરુપતી શહેરથી ૧૮ કિ. મી. ઉંચે તિરુમાલા પર્વત ઉપર આવેલ તિરુપતી ભગવાન શ્રી વેંકટેશ્વા, બાલાજી કે ગોવિંદા તરીકે ઓળખાય છે. તીર્થયાત્રીઓ માથાના વાળ કપાવીને ભગવાનને શ્રદ્ધાપૂર્વક અર્પણ કરે છે. અહીં કલ્યાણકટ મંડપમાં મફત મુંડન કરી આપવામાં આવે છે. શ્રી બાલાજીની ચતુર્ભૂજ મૂર્તિ કાળા પથ્થરની ૨ મીટર ઊંચી છે. શિવ અને વિષ્ણુ ભક્તોના વિવાદના નિર્ણય માટે આ મૂર્તિએ રામાનુજાયર્યની વિનંતીથી ચાર આયુધો ધારણ કર્યા હતા. આ વિવાદના અનુસંધાનમાં મંદિરના ગર્ભગૃહમાંથી નિકળતી મોરી બંધ કરવામાં આવેલી છે. શ્રી બાલાજી મંદિરની પાસે જ આવેલ પવિત્ર સ્વામિપુષ્કરણી સરોવરનું પાણી નહાવા, ધોવા અને પીવા માટે વપરાય છે. જે પર્વતના શિખર ઉપર મંદિર છે તેને વેંકટાદ્રિ કહે છે.

નીચે તિરુપતી ગામમાં ગોવિંદરાજની મૂર્તિ ચિદંબરમાં હતી તે રામાનુજ લઈ આવ્યા હતા અને અહિં તેની સ્થાપના કરી છે. આ મંદિરમાં મુખ્ય મૂર્તિ શેષશાયી ભગવાન નારાયણની છે. તિરુપતિ ગામમાં જ ધર્મશાળાઓમાં ઉતારો કરી દેવસ્થાનની બસમાં ઉપર જવાય છે.

કપિલતીર્થ : આ એક પવિત્ર સરોવર પર્વત નીચે આવેલું છે. પર્વત પર પગ રસ્તે જતાં આ સરોવર આવે છે. અહીં કપિલેશ્વર મંદિર છે.

કોવંડરામ મંદિર: ગોવિંદરાજ મંદિરની બાજુમાં જ આ મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં ભગવાન શ્રીરામ, લક્ષ્મણ તથા સીતાજીની મૂર્તિઓ છે.

શ્રી તિરુપતી દેવસ્થાનની આવક ભારતભરના દરેક મંદિરો કરતાં સૌથી વધારે છે. આ ટ્રસ્ટ અનેક સારી ધર્મશાળાઓ અને કોલેજો પણ ચલાવે છે.

અહીં યાત્રાનો ક્રમ એવો છે કે પ્રથમ કપિલતીર્થમાં સ્નાન કરીને કપિલેશ્વરના દર્શન કરીને વેંકટેશ્વર પર બાલાજીના તથા ઉપરના બીજા તીર્થોના દર્શન કરી નીચે તિરુપતિ ગામમાં ગોવિંદરાજના દર્શન કરીને પાંચ કી.મી. દૂર આવેલ તિરુચ્ચાનૂર ગામમાં જઈને પદ્માવતી દેવીના દર્શન કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત અહીં આકાશગંગા તીર્થ, પાપનાશન તીર્થ, વૈકુંઠતીર્થ, પાંડવતીર્થ વગેરે તીર્થો આવેલાં છે.

શ્રીકાલહસ્તી

તિરુપતિથી પાંત્રીસેક કી.મી. દૂર આ વિશાળ મંદિરમાં શંકર ભગવાનનું લિંગ છે. અહીંનું શિવલિંગ વાયુલિંગ છે અર્થાત વાયુનું પ્રતિક છે. મંદિરની પાસે એક પહાડ છે. આ પહાડ ઉપર અર્જુને તપ કરીને ભગવાન શંકર પાસેથી પાશુપતાસ્ત્ર મેળવ્યું હતું.

મદ્રાસ(ચેન્નાઈ)

મદ્રાસને હવે ચેન્નાઈ તરીકે જ ઓળખવામાં આવે છે. આ શહેરમાં બાર મહિનામાંથી આઠ મહિના વરસાદ પડે છે. શહેરની મધ્યમાં આવેલું પાર્થસારથિનું મંદિર મદ્રાસનું સર્વશ્રેષ્ઠ મંદિર છે. મંદિરની પૂર્વે કેરાવેણી સરોવર છે. પ્રાચીન કાળમાં અહીં તપ કરતાં એક ઋષિના તપમાં માછલીએ વિક્ષેપ પાડતાં ઋષિએ શાપ આપ્યાથી આ સરોવરમાં માછલી જ રહી શકતી નથી એમ કહેવાય છે.

સાહુપેઠમાં આવેલું બાલાજીનું નાનું પણ સુંદર મંદિર દર્શન કરવા જેવું છે. અહીં નજીક જ શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર આવેલું છે.

આ ઉપરાંત કપાલીશ્વર મંદિર, બાલાજી મંદિર વગેરે મંદિરો આવેલા છે.

અહીંનો મરીના બીચ (૧૨ કી.મી. લાંબો)દુનિયાના સારામાં સારા બીચમાંનો એક છે. યુનિવર્સિટી સામે જ માછલીઘર છે તેમાં જાત જાતની માછલીઓ છે.

અહીંના ગોલ્ડન બીચમાં જાત જાતની મૂર્તિઓ અને કમાનો તથા કિલ્લાઓ જેવી ઈમારતો બનાવવામાં આવી છે. એક માણસને પુતળા જેવો પહેરવેશ પહેરાવી ઉભો રાખ્યો છે. અહીં ઘણું બધુ જોવા જેવું છે. ફિલ્મોનું શુટિંગ પણ અહીં થાય છે.

શિવકાંચી

આ સ્થળને દક્ષિણનું કાશી કહેવામાં આવે છે. અહીં આમ્રનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. પાસે જ સર્વતીર્થ કુંડ છે. આ મંદિરની પાસે જ એક પ્રાચીન આંબો છે. આ આંબાની નીચે જ પાર્વતીજીએ શિવલિંગ બનાવી એક પગે ઊભાં રહી પૂજા કરી હતી. આ લિંગને એકામ્રેશ્વરલિંગ કહેવામાં આવે છે તે રેતીનું બનેલ છે. આ વૃક્ષમાં ચાર વેદ રહેલા છે. નિલકંઠવર્ણીએ આ વૃક્ષનો સ્પર્શ કરેલ છે. આ સ્થળે શિવગંગા પ્રગટ થયાં હતાં. આ શિવલિંગ ઉપર જળ ચઢાવીને અભિષેક કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ ચમેલીના સુગંધિત તેલ તથા ફૂલ અને બીલીપત્ર ચઢાવીને પૂજા કરવામાં આવે છે.

સ્ટેશન બાજુ કામાક્ષી દેવીનું મંદિર છે. તેને કામકોટી પણ કહેવામાં આવે છે. અહીં આદ્યશંકરાચાર્યજીની મૂર્તિ છે. કામાક્ષી મંદિરથી થોડે દૂર વામન મંદિર છે. વામન ભગવાનની દસ હાથ ઊંચી મૂર્તિ છે અને ચરણમાં રાજા બલીનું મસ્તક છે.

વિષ્ણુકાંચી

આ ગામમાં ૧૮ વરુણ મંદિરો છે. તેમાં મુખ્ય વરદરાજ સ્વામીનું છે. બ્રહ્માએ અહીં પણ કર્યો હતો. શિલ્પકળાના કૌતુક જેવી પથ્થરની સાંકળો પણ અહીં છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય

મહાપ્રભુજીની બેઠક પણ છે. અહીં વિષ્ણુકાંચી અને શિવકાંચી બંને જગ્યાએ નિલકંઠવણી પધારેલા છે.

ભૂતપુરી(પેરંબુતુર)

આ શ્રી રામાનુજાયર્યનું જન્મસ્થાન છે. અહીં રામાનુજ સ્વામીનું મંદિર છે. તેની નજીકમાં આદિકેશવનું મંદિર છે. શ્રી નિલકંઠ બ્રહ્મચારીએ અહીં ભુજા ઉપર ચાર છાપો લીધેલી. મહારાજે અહીં ત્યાગીઓને પ્રશ્ન પૂછ્યો જે સુષુમ્ણા નાડીનું રુપ કહો તથા પીંગળા નાડીનો માર્ગ બતાવો. તે સાંભળીને મહંત ખીજાઈ ગયો ને બોલ્યો જે આજકાલનો આવેલો તું તે તારે આવા પ્રશ્ન પુછવાનું શું કામ છે માટે જીવવાનો ખપ હોય તો સવારે ભાગી જજે નહિતર માર પડશે.

સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં ભગવાન શંકર તેમના શરીર પર ભસ્મ લગાડીને નૃત્ય કરી રદ્યા હતા તે જોઈને તેમના ભૂતગણો હસ્યા આથી ભગવાન શંકરે તેમનો આ અવિવેક જોઈ ગણોને શિષ્યપદેથી દૂર કર્યા. ભૂતગણો દુઃખી થઈ બ્રહ્માજી પાસે ગયા. બ્રહ્માજીએ તેમને વેંકટગિરિથી દક્ષિણ દિશામાં સત્યવ્રત તીર્થમાં કેશવ ભગવાનની આરાધના કરવા કહ્યું. ભગવાન કેશવ પ્રસન્ન થયા અને તેમની આજ્ઞાથી શંકરે ભૂતગણોને પુનઃ સ્વીકાર્યા. ભૂતગણોએ અહીં આરાધના કરી હોવાથી આ સ્થાનનું નામ ભૂતપુરી પડ્યું છે.

પક્ષીતીર્થ (તિરુકલુકન્ડરમ્)

વેદગિરિ નામની એક નાનકડી ટેકરી પર (લગભગ ૫૦૦ જેટલાં પગથિયા જેટલી ઉંચાઈએ) આ પક્ષીતીર્થ આવેલું છે. અહીં ટોચે વેદગિરિશ્વર શંકર નિવાસ કરે છે. પૂજારી એવું કહે છે કે બે ગીધ ચિત્રકુટ પર તપશ્ચર્યા કરે છે. ત્યાંથી તેઓ પ્રયાગ પાસે ત્રિવેણી સંગમમાં સ્નાન કરીને, બદરિનાથનાં દર્શન કરી, બપોરના ૧૨ વાગ્યાની આસપાસ આ સ્થળે પ્રસાદ આરોગવા આવે છે. જોકે આ વાતને કોઈ પુરાણનું સમર્થન નથી. સ્થળપુરાણમાં ગીધ બનેલા મુનિની વાત આવે છે પણ તે અજ્ઞાતરૂપથી આ પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરે છે તેથી દેખાવાની વાત નથી. આ વેદગિરિ પર્વત ઘણો પવિત્ર મનાય છે. તેના શિખરમાં સામવેગ, મધ્યમાં યજુર્વેદ, મૂળમાં ઋગ્વેદ હોવાનું મનાય છે.

એમ કહેવાય છે કે ભગવાન શંકરની આજ્ઞાથી નંદીશ્વરે કૈલાસના ત્રણ શિખરોની સ્થાપના પૃથ્વી પર કરી હતી તેમાં એક શ્રીશૈલમ્ બીજું શ્રીકાલહસ્તી અને ત્રીજું આ વેદગિરિ છે. આ ત્રણે પર્વતો પર શંકરનો અખંડ નિવાસ મનાય છે.

મહાબલીપુરમ્

અહીં મોટા પથ્થરમાંથી કોતરેલા પાંચ પાંડવ રથ (દક્ષિણેથી શરુ કરતા અનુક્રમે

ધર્મ, ભીમ, અર્જુન, દ્રૌપદી અને સહદેવ-નકુલના કહેવાય છે) તથા નવ ખડકોને કોતરીને બનાવેલ કૃષ્ણમંડપના નામે ઓળખાતું મંદિર જોવાલાયક છે. વળી દુનિયામાં જાણીતો સૌથી મોટો પથ્થર ૨૭ મીટર X ૮ મીટર કે જેની એક બાજુ સમુદ્ર તરફી છે જ્યારે બીજી બાજુ કુદરતે ઉત્પન્ન કરેલા મોટા ભાગના બધા જ પશુ, પંખી, માનવ, રાક્ષસ, દેવ, દેવી, અપ્સરાઓની કોતરણી છે. અહીં આવા સાત મંદિરો હતા તેમ કહેવાય છે આમાંનું આ એક રહ્યું છે. આને સમ પેગોડા કે શોર ટેમ્પલ પણ કહે છે. તદ્ઉપરાંત ત્રિમૂર્તિ ગુફા, વરુણ ગુફા અને મહિષાસુરમર્દિની ગુફા જોવાલાયક છે. માનવસર્જિત અને ઇશ્વરસર્જિત બંને કળાનો સુમેળ ભર્યો સંગમ અહીં જોવા મળે છે. એક કૃષ્ણનો માખણનો પિંડો (ગોળ ખડક) પણ જોવા જેવો છે. એક ખડકમાં કોરેલો નાનો કુંડ છે તે દ્રૌપદીનું સ્નાનાગાર કહેવાય છે. એક સપાટ પથ્થર છે જેને છેડે ઓશીકાના સ્થાને સિંહને બેસાડ્યો છે તે ધર્મની શય્યા કહેવાય છે.

પોંડેચરી

અહીં અરવિંદ આશ્રમ દર્શનીય છે. આ સ્થળ શાંતિ, સુખ, એકાંત અને સ્વચ્છતાનું સાકાર પ્રતિક છે. આશ્રમમાં શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીની સમાધીઓ છે. એરોવિલે(અરવિંદ નગર) નું માતૃમંદિર પણ જોવા જેવું છે. દરિયાકાંઠે એક દીવાદાંડી જોવા જેવી છે.

ચિદમ્બરમ્

અહીં તાંડવ નૃત્ય કરતાં નટરાજનું મંદિર દર્શનીય છે. આ મંદિરની વિશેષતા એ છે કે આ મંદિરમાં શિવલિંગ જ નથી. અહીં શિવલિંગ વાયુલિંગનું પ્રતિક છે. નટરાજની મૂર્તિની પાછળ પડદામાં તેને રાખવામાં આવેલ છે. ૧૦૦ વીધાના ક્ષેત્રમાં આ હજાર થાંભલાઓવાળું મંદિર છે. નટરાજના સામેના મંદિરમાં શ્રી ગોવિંદરાજ ભગવાનની શેષશાયી મૂર્તિ છે. મંદિરની પાછળ શિવગંગા સરોવર (કનક સરોવર) છે.

કુંભકોનમ્

કુંભેશ્વર મંદિર અહીંનું મુખ્ય મંદિર છે. શંકરાચાર્યનું કામકોટી પીઠ પણ અહીં છે. અહીં મહામઘમ્ સરોવર છે તેમાં નિલકંઠવર્ણી અહીં પધાર્યા હતા ત્યારે તેમણે સ્નાન કર્યું હતું. અમૃતકુંભમાંથી અમૃત અહીં ઢળ્યું અને તેમાંથી આ સરોવર બન્યું તેમ કહેવાય છે. કહેવાય છે કે ગંગાજીની ગુપ્તધારા આ સરોવરમાં આવે છે. કાવેરી નદીના કાંઠે આવેલા આ ગામમાં સારંગપાણી, રામસ્વામી વગેરે મંદિરો મુખ્ય છે. વિષ્ણુ ભગવાનનું મંદિર ખૂબ જ સમૃદ્ધ અને ભવ્ય છે.

તાંજોર

આ શહેર બૃહદીશ્વર મંદિર માટે વિશ્વ વિખ્યાત છે. આ ભવ્ય મંદિરની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેનું મુખ્ય શિખર ૭૨ મીટર ઊંચું છે અને ઉપરનો પથ્થર ૮૦ ટનનો છે. વિચાર કરો કે આ પથ્થર કેવી રીતે ઉપર ચડાવ્યો હશે. તેની બાજુમાં સુબ્રહ્મણ્ય મંદિર છે. ચોકમાં એક વિરાટ નંદી છે.

ત્રિચી(તિરુચિરાપલ્લી)

આ સ્થળ પુરાણ કાળે ત્રણ માથાવાળા ત્રિશિરા નામના રાક્ષસનું રાજ્ય હતું. ભગવાન શિવે તેને હરાવ્યો અને જ્યાં તેના માથા પડ્યાં ત્યાં આ નગર વસ્યું તેથી તેનું નામ પડ્યું ત્રિશિરાપલ્લી. એ જ આજનું ત્રિચી. ગણેશ મંદિર આ શહેરનું મુખ્ય આકર્ષણ છે. શહેરમાં એક પહાડ (રોક ફોર્ટ) છે તેના શિખર પર (૪૬૭ પગથિયાં) આ ગણપતિનું મંદિર આવેલું છે. અહીં છતમાંથી લટકતી પથ્થરની સાંકળો જોવા જેવી છે. આવી સાંકળો સુંદરેશ્વર(મીનાક્ષી) મંદિરના મંડપમાં અને કાંચીવરમૂના મંડપોમાં પણ જોવા મળે છે. અહીંથી આખા શહેરનું દ્રશ્ય જોઈ શકાય છે.

શ્રીરંગમ્

ત્રિચીથી ૪ કી.મી. દુર શ્રી રંગમ્ મંદિર કાવેરીના એક નાના બેટ ઉપર આવેલું છે. સાત વિશાળ પરિક્રમાઓ ધરાવતું ભારતના સૌથી મોટા મંદિરોમાંનું આ એક છે. કુલ ૨૧ ગોપુર છે. મંદિરની પરિક્રમાઓમાં જ મંદિરો, મકાનો અને દુકાનો છે. પાંચમી પરિક્રમામાં એક અસામાન્ય પ્રકારનું મંદિર છે. એ છે તુલુક્કા નાયિયારનું મંદિર. આ તુલુક્કાને શ્રીરંગની મુસ્લિમ પટરાણી ગણવામાં આવે છે. મંદિરમાં શેષનાગ પર સુતેલી વિષ્ણુ ભગવાનની શ્યામ મૂર્તિ છે. સામાન્ય રીતે મૂર્તિઓ પૂર્વાભિમુખ કે ઉત્તરાભિમુખ હોય છે પણ અહીં વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિ દક્ષિણાભિમુખ છે, તેનો પણ એક ઇતિહાસ છે. મંદિરનું શિખર સોને મઢ્યું છે. આ શિખર અથવા વિમાન શ્રી રામે જે શેષશાયી મૂર્તિવાળું વિમાન વિભીષણને આપ્યું હતું, અને ગણેશજીએ નીચે મૂકી દીધું હતું તે જ આ રંગમંદિરનું વિમાન છે એમ લોકો કહે છે. વિમાન નીચે મૂકવાથી ક્રોધમાં વિભીષણે ગણેશજીને લાત મારી અને ગણેશજી ફંગોળાઈને ત્રિચીના પહાડ ઉપર સ્થિર થયા. ગણપતિએ તરત જ શિવ આરાધ્યા અને અહીં પોતાની પાસે રાખ્યા, તે આ પહાડ પરના માતૃપૂજકેશ્વર મહાદેવ.

શ્રી નિલકંઠવર્ણી વનવિચરણ દરમ્યાન અહીં પધાર્યા હતા તેમજ શ્રી રામાનંદ સ્વામીને રામાનુજાય્યે સ્વપ્રમાં વૈષ્ણવી દીક્ષા અહીં આપી હતી. એટલે સંપ્રદાયમાં આ સ્થાનનું ઘણું મહત્વ ગણી શકાય.

જંબુકેશ્વર(તિરુનાઈકવલ)

ત્રિચીથી ૯ કી.મી. દૂર શ્રી રંગમ્ સ્ટેશનની નજીક જ જંબુકેશ્વરનું મંદિર છે. એ નગરના નામનો અર્થ થાય છે, જ્યાં દેવતાઈ હાથીએ શિવલિંગની પૂજા કરેલી એવું સ્થળ. આ મંદિરનો ઘેરાવો લગભગ ૧૦૦ વીધામાં છે. આ મંદિરનું લિંગ જલતત્વનું છે. જલ ઉપર જ જંબુકેશ્વરનું લિંગ છે અને ભૂગર્ભમાંથી પાણી સદા લિંગ ઉપર આવ્યા જ કરે છે. એમ પણ કહેવાય છે કે જંબુના વૃક્ષ નિચે ભગવાન શંકરે જંબુ ઋષિને દર્શન દીધાં તેથી અહીં જંબુકેશ્વરની સ્થાપના થઈ. અદ્યાપિ જંબુનું વૃક્ષ અહીં છે. મંદિર બાંધકામમાં ઇશ્વર જાતે અહીં મિસ્ટ્રી બનીને કામ કરતા હતા.

મદુરા

મીનાક્ષી મંદિર: આ મંદિરના મુખ્ય ૧૧ ગોપુર છે. થોડી ફી આપીને આ ગોપુર પર જઈ શકાય છે. મંદિરના વિસ્તારમાં જ બે મંદિરો છે એક મીનાક્ષી મંદિર અને બીજું સુંદરેશ્વર(શિવ) મંદિર. મીનાક્ષી મૂળે મલયધ્વજ નામના પૌરાણિક પાંડ્ય રાજાની કન્યા હતી એમ કહેવાય છે. તે એટલી બધી સુંદર હતી કે ખૂદ શંકર ભગવાન એના પર મોહિત થઈ ગયા. એમણે ઘણી વાર તપશ્ચર્યા કરીને આખરે મીનાક્ષી સાથે લગ્ન કર્યા. તેઓ મીનાક્ષીના સુંદર વર બન્યા તેથી સુંદરેશ્વર કહેવાયા. મીનાક્ષી દેવીની ભવ્ય શ્યામ મૂર્તિ છે. મંદિરનું શિખર સુવર્ણનું છે. જુદા જુદા મંડપો છે. શક્તિ-મંડપ જેમાં લક્ષ્મીજીની આઠ મૂર્તિઓ છતને આધારે આકર્ષક રીતે લટકેલી છે. આગળ મીનાક્ષી મંડપ છે તેમાં દર વર્ષે ચૈત્ર માસમાં મીનાક્ષી દેવી અને સુંદરેશ્વરના લગ્ન દસ દિવસ સુધી ધામધૂમથી થાય છે. આગળ અંધારા મંડપમાં ભગવાન વિષ્ણુની મોહીનીસ્વરૂપ મૂર્તિ તથા શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને અનસુયાજીની સુંદર મૂર્તિઓ છે. ઉત્તર દિશાએ આવેલ ગોપુર પાસે જે પથ્થરના થાંભલાઓ આવેલા છે તેના પર કોઈ નાની ચીજથી ટકોરા મારીએ તો તેમાંથી જુદી જુદી જાતના સ્વરનો રણકાર સંભળાય છે. અહીં સુવર્ણ પુષ્કરણી સરોવર છે જેમાં કહેવાય છે કે ઈંદ્ર, બ્રહ્મહત્યા કરીને, છૂપાઈ ગયા હતા. અહીં દ્વારની સન્મુખ ચાર સ્તંભ છે જે પથ્થરની શ્રંગલાઓથી જોડાયેલા છે. આ શ્રંગલા લોખંડની શ્રંગલાની જેમ જ આમતેમ ફેરવી શકાય છે.

શ્રી નિલકંઠવર્ણી અહીં પધાર્યા હતા તેથી પ્રસાદીભૂત સ્થાન છે.

સુંદરરાજ(તિરુમાલિરુંચોલૈ)

આ તીર્થ ખૂબ જ પ્રાચીન છે. આ સ્થાનનો ઉલ્લેખ વારાહપુરાણ, વામનપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ અને અગ્નિપુરાણમાં મળે છે. યમધર્મરાજે અહીં વૃષ્ણનું સ્વરૂપ લઈ શ્રી વિષ્ણુની સ્થાપના કરી ઉપાસના કરી હતી. આ મંદિરમાં શ્રી સુંદરરાજ (નારાયણ), શ્રીદેવી તથા

ભૂદેવી સાથે વિરાજમાન છે. અહીં ભગવાનના નૂપુરના અવાજથી ગંગાજી પ્રગટ થયા હતા તેથી તેને નૂપુર ગંગા કહે છે. આ તીર્થને વૃષભાદ્રિ તીર્થ પણ કહે છે. પાંડવો પણ અહીં રહ્યા હતા. પાંડવો જે ગુફામાં રહ્યા હતા તેને પાંડવશૈયા કહેવામાં આવે છે.

આ તીર્થ મદુરાથી ૨૫ કી. મી. દૂર ઉત્તરમાં છે. શ્રી નિલકંઠવર્ણી અહીં પધાર્યા હતા.

રામેશ્વર

ચાર તીર્થધામમાંહેનું આ એક ધામ છે. આ જ્યોતિર્લિંગ છે.

રામેશ્વર મંદિર: મંદિર એટલું વિશાળ છે કે તેની અંદર જ નાના નાના મંદિરો, કુવાઓ અને દુકાનો છે. આ મંદિરની પ્રદિક્ષણાઓ વિશ્વની સૌથી મોટી પ્રદિક્ષણાઓ છે. કહેવાય છે કે લંકાના એક રાજાએ આ મંદિર બનાવરાવ્યું હતું જેને બાંધતા ૩૫૦ વર્ષ લાગ્યા હતા.

શ્રી રામેશ્વરનું સ્થાપન કરવા શ્રી રામ ભગવાને હનુમાનજીને કૈલાસમાંથી લિંગ લાવવાની આજ્ઞા કરી. હનુમાનજીને આવતા વાર થઈ તેથી અને પ્રતિજ્ઞાનો સમય થઈ જવાથી શ્રી રામે રેતીનું લિંગ બનાવી રામેશ્વરની સ્થાપના કરી દીધી. હનુમાનજી લિંગ લઈને આવ્યા અને મુંઝાઈ ગયા તેથી શ્રી રામે રામેશ્વરના લિંગ પાસે વિશ્વનાથ (કાશીવિશ્વનાથ)ના લિંગની સ્થાપના કરી અને હનુમાનજીના હસ્તે હનુમંતેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરી અને કહ્યું કે આ હનુમંતેશ્વર મહાદેવના દર્શન કર્યા સિવાય રામેશ્વરની યાત્રાનું ફળ નહીં મળે. રામેશ્વરની પૂજા ગંગોત્રી અથવા હરદ્વારથી લાવેલા ગંગાજળથી જ થાય છે. મંદિરમાં સ્ફટિક લિંગના દર્શન સવારે ૫ થી ૬ માં થાય છે.

પ્રદિક્ષણામાં ૨૪ તીર્થો (કુંડ) છે જેમાં સ્નાન કરવા માટે મંદિર મારફત ચોક્કસ ફી (૧૭ રૂ. લગભગ) ભરીને ટિકીટ લઈને જ સ્નાન કરવું હિતાવહ છે કારણ કે અમુક લોકો ફીની છેતરપીંડી કરીને પાછળથી માથાકુટ ઊભી કરે છે.

રામઝરુખા: મંદિરથી એકાદ કી. મી. દુર એક ટેકરી છે તેને હનુમાન ટેકરી કહે છે. અહીં હનુમાનજીનું મંદિર છે જેમાં બાલસ્વરૂપ હનુમાનજીની સુંદર મૂર્તિ છે. અહીં જ રામઝરુખા છે એટલે કે એક પથ્થર પર રામના ચરણ-ચિન્હ અંકિત છે કહેવાય છે કે આ ટેકરી ઉપર બેસી હનુમાને સમુદ્ર ઉલ્લંઘનનો વિચાર કર્યો હતો. આ રસ્તે જતાં વચ્ચે સુગ્રીવતીર્થ, અંગદતીર્થ, જામ્બુવાનતીર્થ અને અમૃતતીર્થ આવે છે.

એકાંત રામ મંદિર: સુગ્રીવ વગેરે સાથે મળી લંકા અભિયાનની યોજના અહીં બનાવી હતી. અહીં યુધ્ધ મંત્રણાઓ થતી.

લક્ષ્મણતીર્થ: લંકામાં રાવણનો પરાજય કરી રામ અહીં આવ્યા હતા અને અહીંના

સરોવરમાં પ્રથમ સ્નાન કર્યું હતું. અહીં લક્ષ્મણેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના લક્ષ્મણજીએ કરી હતી. અહીં મહાપ્રભુજીની બેઠક પણ છે. બાજુમાં જ સીતાતીર્થ છે અને આગળ જતાં રામતીર્થ આવે છે. અહીં પણ સરોવર (કુંડ) જ છે.

ધનુષ્યકોટી: (૩૭ કી.મી.) અહીં કોઈ મંદિર કે દર્શનનું સ્થાન નથી કેવળ સમુદ્ર સ્નાનનો મહિમા છે. લંકા વિજય પછી રામે સેતુને ધનુષ્યની કોટીથી તોડી નાંખ્યો હતો ત્યાર પછી તે સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છે તેમ કહેવાય છે.

શ્રી નિલકંઠવર્ણી અહીં બે માસ રહેલાં છે. દરરોજ સમુદ્ર સ્નાન કરી રામેશ્વરના દર્શન કરતા. શ્રી નિલકંઠવર્ણી ધનુષ્યકોટી પણ ગયેલાં છે અને ત્યાં સ્નાન કરેલું છે.

દર્ભશયન(તીરૂપલ્લાની)

રામેશ્વર અને રામનાથપુરમની વચ્ચે આ મંદિરમાં દર્ભશય્યા ઉપર પોઢેલા રામ ભગવાનની મૂર્તિ છે. વિભિષણની વિનંતીથી રામ ભગવાને દર્ભનું આસન કરી તપ કર્યું હતું અને સમુદ્રદેવને લંકા જવા માટે માર્ગ આપવા પ્રાર્થના કરી હતી. આ સ્થળેથી સેતુ બાંધવાની શરૂઆત થઈ હતી. કોઈ લોકો એમ પણ કહે છે કે નિલકંઠવર્ણી અહીં પધારેલા છે.

પાપનાશનમ્

તિરુનેવલ્લીથી તેનકાશી જતાં રસ્તામાં અંબાસમુદ્રનમ્ સ્ટેશનથી ૮ કી.મી. દૂર તામ્રવર્ણી નદીનો ધોધ છે. આ ધોધ પાપનાશન તીર્થ કહેવાય છે. સામે જ શંકરનું મંદિર છે. શિવપુરાણમાં કહ્યું છે કે અહીં સ્નાન કરવાથી સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે. તેનકાશી પણ એક પ્રાચીન સ્થાન છે. ત્યાંથી નજીકમાં કુર્ટાલમમાં નવ જળધોધ આવેલા છે.

તોતાદ્રી (નાંગનેરી)

તીનેવલીથી કન્યાકુમારી જતાં રસ્તામાં આ તીર્થ આવે છે. અહીં શ્રી રામાનુજાચાર્યની ગાદીની મુખ્ય બેઠક છે. રામાનુજાચાર્ય અહીં રહ્યા હતા. તેમનો ઉપદંડ, કાષ્ઠાસન વગેરે અહીં સાચવીને રાખેલ છે. અહીં પુષ્કરણી નદી છે તેને ક્ષીરસાગર કહેવામાં આવે છે. આ ક્ષીરસાગરમાંથી ભગવાન સ્વયં પ્રગટ થયા હતા, તે ભગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિ શેષ ક્ષણની નિચે છે. કહેવાય છે કે આ મૂર્તિ અનેક વિપૌષધિયોના સંયોજનથી બનેલી છે. બાજુમાં શ્રીદેવી અને ભૂદેવીની મૂર્તિઓ છે. શ્રી વિષ્ણુને અહીં તેલનો અભિષેક થાય છે. આ તેલ ચામડીના રોગો અને વાયુના દર્દમાં ગુણકારી છે આવી લોકશ્રદ્ધા છે.

શ્રી નિલકંઠવર્ણી એ અહીં દર્શન કર્યા હતા.

લંબેનારાયણ(તિરુક્કલંકુડિ)

તિરુક્કલંકુડિ ગામમાં આ મંદિર છે. અહીં વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિ સ્વયં પ્રગટેલી છે. મૂર્તિ લાંબી હોવાથી લોકો લંબેનારાયણ કહે છે પણ ખરું નામ તો 'પરિપૂર્ણસુંદર' છે. વામન પુરાણમાં તેનું માહાત્મ્ય છે. ગામની સામે મહેન્દ્રગિરિ નામનો પહાડ છે. તેના ઉપર મહેન્દ્ર શંકરનું મંદિર છે. લોકકથા એવી છે કે મંદિર સામે આવેલા સરોવરમાં એક પોપટ રોજ સ્નાન કરીને મંદિર ઉપર બેસી પ્રભુસ્મરણ કરતો તેથી તેને મુક્તિ મળી. ભીંતમાં એની આકૃતિ છે.

નિલકંઠવર્ણી અહીં પધાર્યા હતા.

છોટેનારાયણ(પન્નગુડી)

આ નાના મંદિરમાં છોટે નારાયણની મૂર્તિ છે. મુખ્ય મંદિર શિવજીનું છે જેની સ્થાપના ગૌતમ ઋષિએ કરી હતી તેમ કહેવાય છે.

નિલકંઠવર્ણી અહીં પધાર્યા હતા.

કન્યાકુમારી

ભારતની અંતિમ દક્ષિણ સીમામાં આવેલ આ સ્થળે ત્રણ સમુદ્રનો સંગમ થાય છે. સામે હિંદ મહાસાગર, પૂર્વમાં બંગાળનો ઉપસાગર અને પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર. ત્રણે સમુદ્રનું જુદુ જુદુ અસ્તિત્વ દેખાઈ આવે છે. અહીં સમુદ્ર સ્નાનનું ઘણું મહત્વ છે. અહીં સવારે સૂર્યોદય અને ચંદ્રાસ્ત તેમજ સાંજે ચંદ્રોદય અને સૂર્યાસ્તનું દ્રશ્ય ઘણું જ સુંદર હોય છે, લોકો ખાસ જોવા માટે આવે છે.

પણની ભસ્મમાંથી કન્યાકુમારી(પાર્વતીજી) ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે બાણાસુરનો વધ કર્યો. આથી અહીં કુમારીદેવીનું મંદિર છે તેમાં ઉત્તરાભિમુખ બેઠેલા પાર્વતીજીની શ્વેત આરસની મૂર્તિ અતિ આકર્ષક છે. મંદિરમાં દર્શન કરવા જવા માટે સીવેલા કપડાં ઉતારી ધોતી પહેરીને અંદર જવું પડે છે. મંદિરમાં જ ભદ્રકાલીનું મંદિર છે તે શક્તિપીઠ છે. સમુદ્ર સ્નાન માટે ઘાટ છે ત્યાં ગણેશજીનું મંદિર છે તેની પરિક્રમામાં ઈન્દ્રકાંત ગણેશ છે તેની સ્થાપના ઈન્દ્રએ કરી હતી તેમ કહેવાય છે.

વિવેકાનંદ રોક મેમોરિયલ: કિનારાથી ૧૬૦૦ફુટ દુર દરિયામાં આ શિલા છે. શ્રી વિવેકાનંદ અહીં ત્રણ દિવસ નિર્જળા વ્રત કરી સમાધિમાં બેઠા હતા. બાજુમાંજ ગાંધી સ્મારક પણ છે.

નિલકંઠવર્ણી અહીં પધારેલા છે અને સંગમમાં સ્નાન કરેલ છે.

શુચિન્દ્રમ્

ગૌતમ ઋષિના શાપથી ઈન્દ્રને અહીં મુક્તિ મળી તેથી આ સ્થળનું નામ શુચિન્દ્રમ્ પડ્યું છે. અહીં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવની ત્રિમૂર્તિ ધરાવતું શુચિન્દ્રમ્ મંદિર દર્શન કરવા જેવું છે. અહીં જે સ્વયંભુ મહાલિંગ છે તેનો નીચેનો ભાગ બ્રહ્મા સ્વરૂપ, વચ્ચેનો ભાગ વિષ્ણુ સ્વરૂપ અને ઉપરનો ભાગ શિવ સ્વરૂપ છે. આ મહાલિંગની પૂજા આદિ શંકરાચાર્યે પણ કરી હતી. ત્રિમૂર્તિની પાછળ બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું વૃક્ષ છે, જે અંધારામાં હોવાથી પુજારી દીવો કરીને બતાવે છે. શુચિમુક્તિ મંદિર (ચિત્તસભા)માં મૂર્તિ નથી, માત્ર અરીસો રાખવામાં આવ્યો છે. અહીં નિરાકારનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે. આ સ્થળે ઈન્દ્રને ધીના સ્નાનથી શુદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. આ મંદિરના લગ્નમંડપના પથ્થરના બનેલા થાંભલાઓમાંથી સમસૂર પ્રગટતા હોવાનું કહેવાય છે. હનુમાનજીની વિશાળ પ્રતિમા ૨૦ ફુટ જેટલી ઊંચી છે.

આદિકેશવ (તિરુવટ્ટાર)

આ મંદિર તામ્રવર્ણી નદીના તટ પર છે. આ મંદિરમાં શેષશાયી ભગવાનનાં પદ્મનાભની માફક ત્રણ દરવાજેથી દર્શન થાય છે. ૧૬ ફૂટ લાંબી શ્યામ મૂર્તિ છે. શેષશય્યા નિચે રાક્ષસ દબાયેલો છે. એમ કહેવાય છે કે એક વાર બ્રહ્મા તપ કરી રહ્યા હતા ત્યારે એક રાક્ષસે આવીને ભોજન માગ્યું. બ્રહ્માજીએ રાક્ષસને કદલીવનમાં જવાનું કહ્યું. કદલીવનમાં જઈને રાક્ષસ ઋષિઓને કષ્ટ દેવા લાગ્યો. ઋષિઓની પ્રાર્થના સાંભળી વિષ્ણુ ભગવાને રાક્ષસને માર્યો. મરતા સમયે રાક્ષસે વરદાન માંગ્યું કે ‘ભગવાન તમે મારા શરીર પર રહો.’ ભગવાને વરદાન આપ્યું અને શેષશૈયા સાથે તેના પર શયન કરીને રહ્યા.

નિલકંઠવર્ણી અહીં પધારેલ છે.

કોવલમૂબીય

ત્રિવેન્દ્રમ્થી (કન્યાકુમારી બાજુ) ૧૫ કી.મી ના અંતરે આવેલા અહીંના સલામત દરિયામાં સ્નાન કરવાની મજા પડે છે. વિદેશી પ્રવાસીઓનો ધસારો અહીં સારો રહે છે. દરિયાનું જળ એકદમ સ્વચ્છ છે. ભારતનો આ સારામાં સારો બીચ છે.

ત્રિવેન્દ્રમ્(તિરુવનન્તપુરમ્)

કેરળના સર્જન વિષે એવી લોકકથા છે કે કોધના મુર્તિમાન સ્વરૂપ અને આ ભૂમિને ક્ષત્રિય વિહોણી કરવાનો નિર્ધાર કરી બેઠેલા પરશુરામે આકરું તપ કર્યું હતું. પરંતુ પાછળથી

તેમનું પરશુ દરિયામાં ફેંકી દીધું હતું. તે પરશુ જ્યાં પડ્યું ત્યાં કેરળ ભૂમિ પ્રગટી હતી.

કેરળની રાજધાનીના આ શહેરમાં ભગવાન શ્રી પદ્મનાભ (વિષ્ણુ)નું મંદિર પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે. અગાઉ અનંતશયનમ મંદિર તરીકે ઓળખાતા આ મંદિરમાં માત્ર ધોતિયું પહેરીને જ ફક્ત હિંદુઓને મંદિરમાં દર્શન માટે જવા દેવાય છે. પૂર્વભિમુખ ગર્ભગૃહમાં પાંચ મીટર લાંબી અને બે મીટર ઊંચી એવી શેષશાયી પદ્મનાભની વિશાળ પ્રતિમાનું મસ્તક દક્ષિણ દિશામાં અને ચરણ ઉત્તર દિશામાં છે. ત્રણ દ્વારથી અનુક્રમે મસ્તક, નાભી અને ચરણના દર્શન થાય છે. ભગવાનની નાભીમાંથી નિકળેલા કમળ ઉપર બ્રહ્માજી વિરાજમાન છે. ભગવાનનો એક હાથ શિવલિંગ ઉપર છે. પહેલાં કાજની મૂર્તિ હતી પણ કાળાંતરે તે જીર્ણ થઈ જવાથી સન્ ૧૦૪૮માં શાસ્ત્રીય વિધિ અનુસાર બાર હજાર શાલિગ્રામમાંથી હાલની આ પદ્મનાભ ભગવાનની મૂર્તિ બનાવવામાં આવી છે. પ્રાચીન કાળમાં અહીંના રાજા પદ્મનાભ ભગવાનને રાજ્યના સ્વામી ગણતા અને પોતાને તેમના સૂબા ગણી રાજ્ય ચલાવતા. નિલકંઠવર્ણી અહીં પધારેલ છે.

જનાર્દન

વરક્કલામાં જનાર્દન વિષ્ણુ મંદિર અને સંત નારાયણ ગુરુની સમાધિ છે. જનાર્દનની ચતુર્ભુજ પ્રતિમા શ્યામ વર્ણી છે. અહીં સરિતા સમુદ્રને મળે છે. નજીકમાં પહાડ પરથી મીઠા પાણીના પાંચ ઝરણા (પાપમોચન, ઋણમોચન, સાવીત્રી, ગાયત્રી અને સરસ્વતી) પડે છે, તે સ્થળ પણ પવિત્ર ગણાય છે. બ્રહ્માજીએ જે સ્થળે યજ્ઞ કર્યો હતો એ જ સ્થળે ધૂપની ખાણ છે. આ ધૂપ હવા શુદ્ધિ તો કરે જ છે પણ કંઈ વળગાડ હોય તો એ ધૂપ કરવાથી દૂર થાય છે એમ કહેવાય છે.

નિલકંઠવર્ણી અહીં પધારેલા છે.

કાલડી

શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યજીની જન્મભૂમિ છે. અહીં નજીક જ આવેલ શ્રી આદિ શંકર કીર્તિસ્થંભ મંડપમ્ ખાતે નવ માળનો ઊંચો મિનારો છે જેમાં દરેક માળે આદિ શંકરાચાર્યના જીવનના પ્રસંગોની સામગ્રી જોવા મળે છે. આ સ્થાન પેરિયાર નદીના કિનારે છે.

ગુરુવાયર (સાક્ષીગોપાલ)

ગુરુવાયર ત્રિયુરથી ૩૨ કી.મી. દૂર છે. અહીં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનું ભવ્ય મંદિર છે. એમ કહેવાય છે કે બ્રહ્મા તેની પૂજા કરતા હતા. આ મૂર્તિ ધૌમ્યઋષિએ વસુદેવ-દેવકીને આપી હતી અને તેમણે દ્વારિકામાં સ્થાપના કરી હતી. ભગવાન કૃષ્ણે દ્વારિકાને દરિયામાં

ડુબાડતા પહેલા બૃહસ્પતિ દ્વારા ઉધ્ધવજીને સંદેશો મોકલ્યો કે જે મૂર્તિની વસુદેવ-દેવકી પૂજા કરે છે તેને યોગ્ય સુરક્ષિત જગ્યામાં પધરાવે. ભગવાને ઉધ્ધવને સમજાવ્યું કે આ મૂર્તિ કળિયુગમાં ભક્તો માટે અત્યંત કલ્યાણકારી અને મનોવાંછિત ફળ દેનારી હશે. શિવજીની આજ્ઞાથી ઉધ્ધવે તથા વાયુદેવે આ સ્થળે તે મૂર્તિની સ્થાપના કરી. તેથી આ સ્થળનું નામ ગુરુવાયર પડ્યું છે. આ મંદિરનું નિર્માણ દેવતાઓએ અને વિશ્વકર્માએ કરેલું હતું. ભક્ત બિલ્વમંગલ આ સ્થળે આરાધના કરતા હતા. પ્રભુ બાળ સ્વરુપે તેમની સાથે ક્રિડા કરતા હતા એમ કહેવાય છે. આ મંદિરમાં શિંગડાવાળું એક નાળિયેર સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે એમ કહેવાય છે. અહીં દીપમાળાનું ખાસ મહત્વ છે. શ્રી આઘશંકરાચાર્યજી પણ થોડો સમય રહ્યા હતા.

આ સ્થળ યાત્રાનું ખૂબ મોટું ધામ હોવાથી રાત્રી રોકાણ વગેરેની સારી વ્યવસ્થા છે.

આ સ્થાન પાસે જ મમીયુર નામના સ્થાન પર શિવનું મંદિર છે. એમ કહેવાય છે કે ધર્મરાજાએ આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

વન વિચરણ દરમ્યાન નિલકંઠ વણી અહીં પધાર્યા હતા.

ઊટી

દરિયાની સપાટીથી ૨૨૬૮ મીટર ઉંચે આવેલું ઊટી હીલ સ્ટેશન છે. અહીં સુધી અંગ્રેજોએ રેલ્વે લાઈન નાંખેલ છે. ઉંચી ઉંચી દરિયાળી ટેકરીઓ જોતા જોતા નાની પગદંડી પર લાંબુ ચાલવાનો જો શોખ હોય, સરોવરમાં બોટીંગ કરવાના શોખ હોય, સનરાઈઝ અને સનસેટ પોઈન્ટ જોવાનો શોખ હોય, કોઈ ફીલ્મનું શૂટીંગ જોવાની ઇચ્છા હોય, તો ઊટી એક આદર્શ સ્થળ છે.

મૈસુર

મહારાજા પેલેસ: આને રાજભવન કે ચામરાજ વાડિયાર મહેલ પણ કહે છે. ભારતના સુંદર મહેલોમાંનો આ એક મહેલ છે. હેનરી ઈરવીન નામના સ્થપતિએ આયોજિત કરેલો આ મહેલ હિન્દુ, મુસ્લિમ અને યુરોપીયન બાંધકામ પદ્ધતિઓનો સંયુક્ત નમુનો છે. દશેરાની રાતે તો તે ઈન્દ્રની અલકાપુરીનેય ટક્કર મારે તેવો શણગારવામાં આવે છે. અંદર આવેલું રાજસિંહાસન બનાવવામાં ૨૮૦ કિલો સોનું વાપરવામાં આવ્યું છે અને એની કારીગરી એના કરતાં પણ કિંમતી છે.

ઓરીએન્ટલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં ૬૦,૦૦૦ જેટલી તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી પ્રાચીન હસ્તપ્રતો છે. અમુક તો ઇસુ પૂર્વે ત્રીજી સદીની છે.

ચામુંડા દેવી: ૧૩ કી.મી. દૂર ચામુંડા પર્વત ઉપર આ મંદિર છે. મંદિર સુધી પહોંચવા માટે સુંદર રસ્તો છે. મંદિરમાં મહિષાસુરની મૂર્તિ છે. પુરાણકાળમાં અહીં મહિષાસુરની

રાજધાની હતી. દેવીએ પ્રગટ થઈને મહિષાસુરનો વધ કર્યો હતો. પર્વત ઉપર રસ્તામાં જતા વચ્ચે નંદીની વિશાળ મૂર્તિ આવે છે.

વૃંદાવન ગાર્ડન: વૃંદાવન ગાર્ડન એ મૈસુરનું રાત્રિએ જોવાનું અતિ સુંદર અને આહ્લાદક સ્થાન છે. કાવેરી નદીનું પાણી અહીં લાવવામાં આવ્યું છે અને કૃષ્ણરાજસાગર ડેમ બનાવવામાં આવ્યો છે. બગીચામાં રંગબેરંગી નાચ કરતા ફુવારાઓ ગોકવેલા છે.

શ્રીરંગપટ્ટનમ્

મૈસુરની આ પ્રાચીન રાજધાની હતી. કાવેરી, હેમાવતી અને ભવાની નદીઓનો સંગમ છે. ત્રણ જગ્યાએ કાવેરી નદી બે ધારામાં વહેંચાય છે અને પાછી આગળ એક ધારામાં વહે છે. બે ધારામાં વહેવાથી જે દ્વીપ બને છે તે અતિ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. આ સ્થળ (પ્રથમ) આદિરંગ કહેવામાં આવે છે. અહીં રંગનાથ મંદિરમાં ૧૬ ફુટ લાંબી સૂતેલી મૂર્તિ છે. એમ કહેવાય છે કે ગૌતમ ઋષિએ અહીં તપ કર્યું હતું અને તેમણે જ શ્રીરંગની સ્થાપના કરી હતી. શ્રીરંગ મંદિરની સામે જ શ્રીલક્ષ્મીનૃસિંહ મંદિર છે.

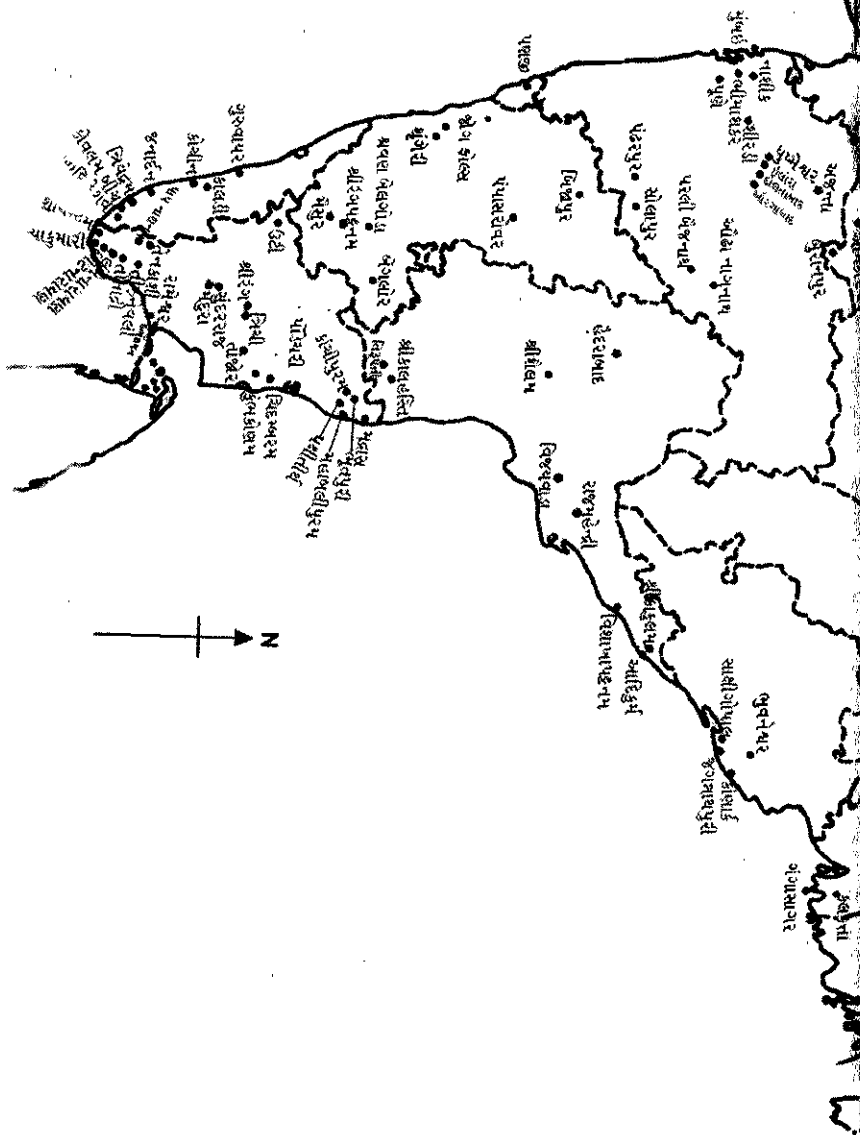
ટીપુ સુલતાનનો કિલ્લો, ટીપુ સુલતાનની મસ્જિદ, દરિયા દોલત બાગ (ટીપુનો મહેલ), ટીપુ અને હૈદરની કબરો વગેરે જોવા જેવા છે. ટીપુ સુલતાન જ્યાં અંગ્રેજોના હાથે મરાયેલો ત્યાં સ્મારક બનાવેલું છે. કોટમાં એક તુરંગ છે જ્યાં અંગ્રેજ કેદીઓને ટીપુએ પૂરી રાખ્યા હતા તેની તકતી મૂકેલી છે. કોટની અંદર એક જગ્યાએ મીર સાદીકની કબાટ છે જેણે ટીપુને દગો દઈને અંગ્રેજોને અહીંનો રસ્તો બતાવ્યો હતો. મુસલમાનો તેના પર થુંકે છે.

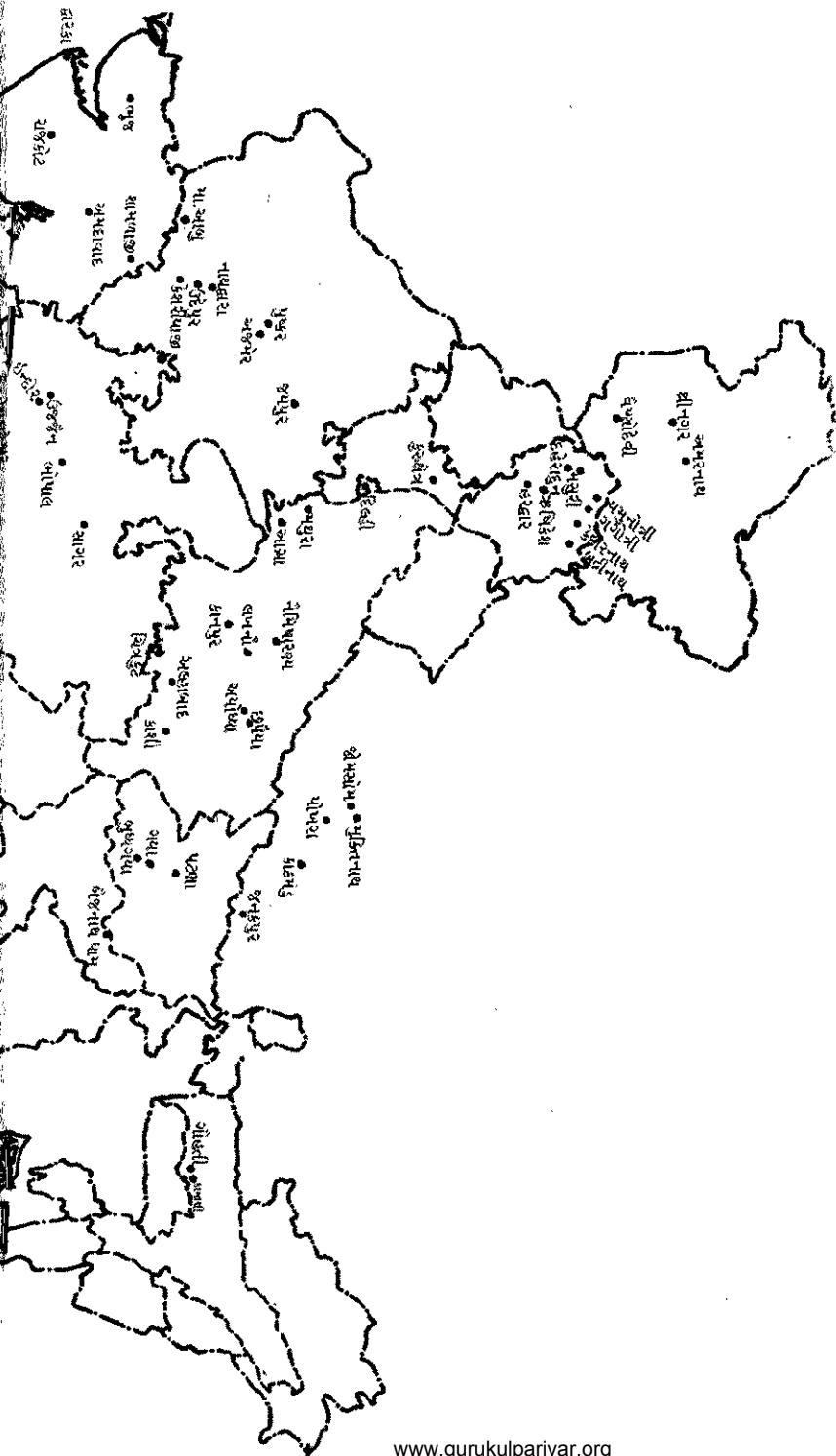
શ્રવણબેલગોડા

ઊંચા પર્વત (૬૧૪ પગથિયાં) પર આવેલી બાહુબલી (ઋષભદેવ ભગવાનના ભાઈ)ની વિશાળ ૫૭ ફુટ ઊંચી મૂર્તિને લિધે આ નાનું ગામ આખા ભારતમાં પ્રખ્યાત છે. દર ૧૨ વર્ષે આ દિગમ્બરમૂર્તિનો અભિષેક કરવામાં આવે છે. વિશ્વની સૌથી મોટી આ મૂર્તિ છે. પર્વતના શિખરને કાપીને આ સુંદર મૂર્તિ બનાવવામાં આવી છે. આનું બીજું નામ ગોમટેશ્વર પણ છે. મૈસુરથી ૮૩ કી.મી દૂર છે.

બેંગલોર

કર્ણાટકની રાજધાનીનું આ શહેર સુખડ, ચંદનનું તેલ, અગરબત્તીઓ, રેશમી કાપડ અને સુખડના સાબુઓ માટે પણ પ્રખ્યાત છે. અહીં લાલબાગ, કબન પાર્ક, ગંગાધરેશ્વરનું મંદિર (આ મંદિરમાં એવી રચના કરવામાં આવી છે કે મકરસંક્રાંતિને દિવસે સૂર્યના સીધા

કિરણો એક કમાન અને બારીમાં થઈને નદીનાં શિંગડાઓની વચ્ચે થઈને શિવપ્રતિમા ઉપર પડે), બુલ ટેમ્પલ, હરેરામ હરેકૃષ્ણ મંદિર, વિધાનસભા, ટીપુનો મહેલ જોવાલાયક છે.

મૈસુરથી બેંગલોર જતાં રસ્તામાં રામોહલ્લી નામના સ્થળે વડનું એક વિશાળ વૃક્ષ આવે છે, તેની વડવાઈઓ ૪ કી.મી. વિસ્તારમાં ફેલાયેલી છે.

બેંગલોરથી મૈસુર જતા ૨૪ કી. મી. અંતરે મુખ્ય રોડ ઉપર શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ, રાજકોટની એક શાખા અહીં આવેલી છે.

જોગફોલ્સ

વિશ્વનો ઊંચામાં ઊંચો ધોધ છે. મુખ્ય ધોધની ઊંચાઈ ૮૬૨ ફુટ છે. મુખ્ય ધોધને રાજા અને અન્ય ધોધને રોર(ગર્જક), અગ્નિબાણ અને રાણી (ધુંધટવાળી) કહે છે. જરસોપાના સ્થળે શરાવતી નદીમાંથી આ ધોધ પડે છે. રામના બાણથી આ નદી ઉત્પન્ન થઈ હતી. અહીં મહાત્મા ગાંધી હાઈડ્રો-ઇલેક્ટ્રીક વર્ક્સ ઓફિસમાંથી રજા લઈ જોવા જેવું છે.

શુંગેરી

આ ટેકરી ઉપર ઋષ્યશૃંગના જન્મસ્થાને એક મંદિર આવેલું છે. આ મંદિર મલ્લિકાર્જુનના નામે ઓળખાય છે. તેમાં શંકર ભગવાનનું લિંગ છે. કહેવાય છે કે વિભાંડકમુનિ આ લિંગમાં સમાઈ ગયા હતા. વિભાંડક ઋષિના પુત્ર શુંગી અહીં જન્મ્યા હતા. એકલશુંગીની કથા આ સ્થળ સાથે સંકળાયેલી છે.

આ સ્થળ શ્રી શંકરાચાર્યના મઠના કારણે પ્રખ્યાત છે. વિદ્યાશંકર મંદિર શિલ્પની દ્રષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. અહીં બીજા અનેક મંદિરો છે તે દર્શનીય છે.

ગોવા

ગોવા ભારતના સુંદર સ્થાનોમાંનું એક છે. અહીં વિચિત્ર પ્રકારની શાંતિ, એકાંત અને મૌન છે. માર્મગોવાથી ૫ કી.મી દૂર આવેલ કાલ્વાબીય ગોવાનું ખાસ આકર્ષણ છે.

પંપાસરોવર

આ પંપા સરોવર ૬૭ મીટર લાંબું અને ૬૭ મીટર પહોળું છે. આ સરોવરના કિનારા ઉપર ૪ પહાડની ગુફાઓ છે. આ ગુફાઓમાં શબરીની ગુફા છે. તેની પાસે એક નાનકડી ગુફા છે જેમાં રામની પાદુકા છે.

એમ કહેવાય છે કે માંડીકર્ણિ નામના ઋષિએ અહીં એક હજાર વર્ષ તપ કરેલું. રામચંદ્રજીના વખતમાં સુગ્રીવનો ભાઈ વાલી અહીં રાજ્ય કરતો હતો. આ સ્થળે સુગ્રીવ અને વાલી વચ્ચે યુધ્ધ થયેલું. અહીં રામે વાલીને મારી નાખ્યો હતો.

આ સ્થળે ભગવાન રામે શબરીના એઠા બોર ખાધાં હતા.

અંજની પર્વત પંપા સરોવરથી ૨ કી.મી. દુર છે.

માલ્યવાન પર્વત (જ્યાં હનુમાને સીતાજી લંકામાં હોવાની કરેલી શોધનાં ખુશ ખબર રામને આપ્યા હતા), અહીંથી થોડેક દૂર સપ્તતાલવેધ (એક જ બાણથી સાત તાડ વિંધ્યા હતાં તે) સ્થળ છે. એક શીલા પર શ્રી રામના બાણનું ચિન્હ છે. સામે વાલી વધનું સ્થાન છે. અંજની પર્વત ઉપર એક ગુફા-મંદિર છે તેમાં હનુમાનજી અને અંજની માતાની મૂર્તિઓ છે. અંજની માતા અહીં રહેતા હતા એમ કહેવાય છે. ઋધ્યમૂક પર્વત, કિષ્કિન્ધા પર્વત દર્શનીય સ્થળો છે.

નિલકંઠવર્ણીએ અહીં પધારી પંપા સરોવરમાં સ્નાન કરેલ છે.

બીજાપુર

ગોલગુંબજ: આનો વિશાળ ૧૨૫ ફુટ ઊંચો અને ૧૮૩૩૭ ઘનફુટ ક્ષેત્રફળ ધરાવતો ગુંબજ દુનિયામાં સૌથી મોટામાંનો એક છે. ગુંબજમાં ઊભા રહી એક તાળી પાડવાથી તેના દસ વાર પડધા પડે છે. અંદર રહેલી ગેલેરીની રચના એવી છે કે તમે ગમે તેટલા ધીમા અવાજે બોલો તો પણ તેના પડધા પડે છે. હાઈવે પર આ ગોળગુંબજ જોવા મળે છે.

અહીંના કિલ્લા પાસે એક માલિકે મેદાન નામની ૫૫ ટનની ગંજાવર સિંહ આકારની એક તોપ છે. મધ્યયુગની એ મોટામાં મોટી તોપ છે. આ તોપ ફૂટે ત્યારે સિપાઈઓના કાનના પડદા ફૂટી જતા, તેથી બચવા માટે નજીક જ સિંહોના પૂતળાંવાળું એક તળાવ બનાવરાવ્યું છે જેથી સિપાઈઓ તોપની જામગીરી ચેતાવીને તળાવમાં ડૂબકી મારી દેતા.

પંઢરપુર

પંઢરપુર એ ચંદ્રભાગા નદી (ભીમા નદી) ઉપર આવેલું મહારાષ્ટ્રનું મુખ્યતીર્થ સ્થાન છે. શહેરની મધ્યમાં વિઠોબાનું મંદિર આવેલું છે. અહીં ભક્તાધીન ભગવાન કેડે હાથ દઈને ઈંટ ઉપર ઊભા છે. ભગવાનની પૂજા ખૂબ ઠાઠમાઠથી થાય છે. વહેલી સવારે અભિષેકના દર્શન ખાસ કરવા જોઈએ. આ મૂર્તિના ચરણસ્પર્શ કરીને દર્શન કરી શકાય છે. પ્રભુને પંઢરપુરમાં સ્થિત કરનાર ભક્ત પુંડલિકના દર્શન કર્યા બાદ જ વિઠોબાના દર્શન કરવા એવી પ્રથા છે. મંદિરમાં ભક્ત ચોખામેષ અને નામદેવની સમાધિ પણ છે. અહીં

નામદેવનું મંદિર અને જાનાબાઈનું મંદિર પણ છે. કાકોડીબાવાનો મઠ જોવા જેવો છે. ચન્દ્રભાગા નદીના કિનારે ચન્દ્રભાગાતીર્થ, સોમતીર્થ વગેરે સ્થાનો છે.

નીલકંઠવર્ણી અહીં દર્શને પધારેલા છે અને ચન્દ્રભાગામાં સ્નાન કરેલું છે. નીલકંઠવર્ણી વિઠોબાને વારંવાર ભેટીને વંદન કરતા અને અનેક જનોનાં દુઃખ મટાડતા પોતે અહીં બે માસ રોકાયેલા છે.

બૈજનાથ (પરલી-મહારાષ્ટ્ર)

અહીં બૈજનાથ મહાદેવનું જ્યોતિર્લિંગ છે.

નાગેશ્વર(ઔઢા)

અહીં જ્યોતિર્લિંગ છે. કેટલાક લોકો નાગનાથ પણ કહે છે. ઔઢા ગામ પાસે આ કાળા પથ્થરોનું બાંધેલું મંદિર આવેલું છે. નાગેશ્વરનું શિવલિંગ એક હાથ જેટલું ઊંચું છે. અહીંયા નંદીની મૂર્તિ શિવલિંગ સામે નહિ પણ મંદિરની પાછળ છે. અહીં નીલકંઠ, ભંડારેશ્વર તથા પાંડવોનું મંદિર પણ છે. મંદિરના કોટની અંદર એક ચબુતરો છે તેને નામદેવની સમાધિ કહે છે. આ ક્ષેત્રમાં ૬૮ તીર્થ હતા જેમાનાં ઘણાખરા નાશ પામી ગયેલા છે. શહેરમાં બલેશ્વરની મૂર્તિ છે જે આ દારુકાવનના રક્ષક માનવામાં આવે છે તેમના દર્શન પછી જ આ યાત્રા પૂર્ણ થયેલી માનવામાં આવે છે. અહીં બધા જ તીર્થો બે કી. મી. ના અંતરમાં જ આવેલા છે.

ઔરંગાબાદ

ઔરંગાબાદનું પ્રાચીન નામ દેવગિરિ હતું. અહીં ઔરંગઝેબે પોતાની પત્ની રાબિયાનો બંધાવેલ મકબરો તાજમહેલના જેવો દેખાય છે. કોઈ પણ મોસમમાં ઊગતા સૂર્યના કિરણો ત્રણ મિનિટ આ રાબીયાબીબીની કબર પર પડે જ એવી રચના અહીં કરાઈ છે. આ મકબરા પાસે આવેલ ગુફાઓ પણ જોવા જેવી છે.

દૌલતાબાદ

અહીં યાદવોની રાજધાની દેવગિરિનો પ્રસિધ્ધ કિલ્લો છે. આ કિલ્લાની આંટીઘુંટીવાળી રચના ખાસ જોવા જેવી છે. મહમદ તઘલખે દેવગિરિ નામ બદલીને દૌલતાબાદ રાખ્યું હતું. આ કિલ્લામાં ચાંદ મિનાર, ચીની મહેલ અને નિજામ શાહી મહેલ જોવા લાયક છે.

અજન્તા

અહીંયા ૩૦ ગુફાઓ છે. આ ગુફાઓ તેના ભીંત ચિત્રો માટે પ્રખ્યાત છે. આ ગુફાઓ બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાન શાખા સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

ઈલોરા

અંગ્રેજોએ ઈલોરા નામ આપેલ છે પણ તેનું ખરું નામ વેરુલ છે. અહીંની ગુફાઓને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય : મહાયાની બૌદ્ધ ગુફાઓ નં. ૧ થી ૧૨, પૌરાણિક હિન્દુ ગુફાઓ નં. ૧૩ થી ૨૯ અને દિગમ્બર જૈન ગુફાઓ નં. ૩૦ થી ૩૪.

આ ગુફાઓમાં નં. ૧૬ (કૈલાસ મંદિર) અને નં. ૧૨ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આ મંદિર એક મોટા પથ્થરને કોતરીને બનાવેલી છે. આ કોતરણ ૩૦ લાખ ટન હતું.

ધુખેશ્વર

આ જ્યોતિર્લિંગ ઈલોરાની ગુફાઓ પાસે જ આવેલ છે. આ મંદિર ખૂબ વિશાળ છે. આ લિંગની કથા પદ્મપુરાણમાં વર્ણવેલી છે.

શિરડી

સાંઈબાબાનું મુખ્ય મંદિર છે. ભારતભરમાંથી તેમના ભક્તો અહીં દર્શને આવે છે. મંદિરની સરસ ધર્મશાળાઓ છે.

ભીમાશંકર

પૂનાથી ૧૨૨ કી.મી. દૂર શીવનેરી કિલ્લા પાસે ભીમાશંકરનું જ્યોતિર્લિંગ સહ્યાદ્રી પર્વત પર આવેલું છે. અહીંથી ભીમા નદી નિકળે છે. એમ કહેવાય છે કે ભગવાન શંકરે ત્રિપુરાસુરને માર્યા પછી અહીં આરામ કર્યો હતો. આ સમયે અહીં ભીમક નામનો રાજા તપ કરતો હતો અને ભગવાન શંકર તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા હતા. એના નામ ઉપરથી ભીમાશંકર કહેવાય છે.

મુંબઈ

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની રાજધાની અને ભારતનું મુખ્ય વેપાર અને ઉદ્યોગનું સ્થળ છે. મોટી મોટી કંપનીઓની ઓફિસો અહીંથી આંતરરાષ્ટ્રિય વેપાર કરે છે.

ફલોરા ફાઉન્ટન પાસે અનેક જોવાલાયક સ્થળો છે તેથી ત્યાંથી મુંબઈ દર્શન ચાલુ

કરવું જોઈએ.

ફ્લોરા ફાઉન્ટન: મુંબઈનો આ અતિ સક્રિય અને ધંધાકીય વિસ્તાર છે. અહીંથી અડધો કી.મી. દુર ગેટ વે ઓફ ઈંડિયા છે.

ગેટ વે ઓફ ઈંડિયા: સને ૧૯૧૧માં ઈંગ્લેંડના રાજા જ્યોર્જ પંચમ અને રાણી મેરીના આગમન સમયે આ દરવાજો બનાવવામાં આવ્યો હતો. ક્યારેક અહીં જહાજો પણ આવે છે તેથી તેને એપોલો બંદર પણ કહેવામાં આવે છે. અહીંથી બોટ દ્વારા **એલીફન્ટા** ગુફાઓ જોવા જઈ શકાય છે. અશોક હોટલ પણ અહીં આવેલી છે.

પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ: ભારતના બે ત્રણ મુખ્ય રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલયોમાંનું આ એક છે. આમાં પારસી ટાવર ઓફ સાયલેંસ (સ્મશાન)નું મોડલ જોવાનું ભુલતા નહીં.

રાજાબાઈ ટાવર: નજીક જ ૨૬૦ ફુટ ઊંચું ઘંટાકાર ટાવર છે. પરવાનગી લઈને ઉપર જઈ આખું મુંબઈ જોઈ શકાય છે.

મરીન ડ્રાઈવ: નરીમાન પોઈન્ટથી ચોપાટી સુધી સમુદ્ર કિનારે કિનારે સુંદર રોડ છે તેને મરીન ડ્રાઈવ કહે છે.

એકવેરિયમ: મરીન ડ્રાઈવ પર ઉત્તર તરફ દોઢ કી.મી. દુર તારાપુરવાલા એકવેરિયમ છે. અહીં હજારો પ્રકારની સુંદર અને ચિત્ર વિચિત્ર પ્રકારની માછલીઓ તથા અન્ય સામુદ્રિક જળચરો રાખવામાં આવેલા છે.

ચોપાટી: સહેલાણીઓને ફરવા માટે ઉત્તમ દરિયા કિનારો છે. અહીં અનેક ઐતિહાસિક સભાઓ થયેલી છે.

વાલકેશ્વરના મંદિરની નજીક જ બાણગંગા નામનું પાકા આરા બાંધેલું એક તળાવ છે. કહેવાય છે કે રામ-લક્ષ્મણ અને જાનકી અહીં રહેતા હતાં ત્યારે ગંગાજળની જરૂર પડતાં રામે પૃથ્વીમાં એક બાણ માર્યું અને ગંગાજીને અહીં પ્રગટ કર્યાં.

એલીફન્ટા: ગેટવે ઓફ ઈંડિયાથી દરિયા રસ્તે દસેક કી.મી. દૂર એલીફન્ટા નામના ટાપુ ઉપર બૌદ્ધ સમયની ગુફાઓ આવેલી છે.

આ ઉપરાંત મહાલક્ષ્મી મંદિર, લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર, બાબુલનાથ મંદિર, મુંબા દેવી મંદિર, હરે રામ હરિકૃષ્ણ મંદિર વગેરે જોવાલાયક અનેક સ્થળો છે.

નાસિક

લક્ષ્મણે સૂર્યજાનું નાક(નાસિકા) કાપ્યું એ પ્રસંગ ઉપરથી આ સ્થળનું નામ નાસિક પડ્યું તેમ કહેવાય છે. નાસિક શહેર ગોદાવરી નદીથી દક્ષિણ તરફ છે જ્યારે પંચવટી ઉત્તર

તરફ છે. પંચવટીમાં સીતા ગુફા મુખ્ય છે. શહેરમાં મુક્તિધામ મંદિર જોવા લાયક છે.

રામકુંડ: ગોદાવરી કાંઠે પંચવટીનું આ મુખ્ય તીર્થ છે. સૌ પ્રથમ અહીં સ્નાન કરવામાં આવે છે. રામકુંડથી ૨૦૦ ફુટ નિચે નારોશંકર (રામેશ્વર) નું ભવ્ય મંદિર છે. અહીંયા લક્ષ્મણકુંડ, સીતાકુંડ વગેરે અનેક કુંડો આવેલા છે.

કાલારામ મંદિર: પંચવટીમાં આ રામ ભગવાનનું મંદિર મુખ્ય છે. વનવાસ દરમ્યાન શ્રી રામ અહીં રહ્યા હતા.

કપાલેશ્વર મંદિર: આ શિવ મંદિર અતિપ્રાચિન છે. ઇ.સ.પૂર્વે ૬૦૦ પહેલાનું બંધાયેલું હશે તેમ માનવામાં આવે છે.

સીતાગુફા: અહીંયા પાંચ મોટા વૃક્ષ છે. સૌથી મોટા વૃક્ષ નિચે એક નાના રૂમ જેવું છે જે સીતાગુફામાં જવાનું પ્રવેશદ્વાર છે. આ ગુફાને પંચવટી કહેવામાં આવે છે. અહીંયા રાવણ સાધુ વેશે આવેલ અને સીતાનું અપહરણ કરી ગયેલ તેમ કહેવાય છે. લક્ષ્મણજીએ સીતાજીને રેખા આંકી આપી હતી તે હાલની વરુણા વાઘોડી નદી છે.

તપોવન: પંચવટીથી ત્રણેક કી.મી. દુર કપિલા નદી ગોદાવરીને મળે છે એ કપિલા-સંગમ ઉપર તપોવન આવેલું છે. અહીં મહર્ષિ કપિલજીનો આશ્રમ હતો. અહીંયા લક્ષ્મણજીએ શૂર્પણખાનું નાક કાપ્યું હતું. મહર્ષિ ગૌતમ ઋષિએ અહીં તપશ્ચર્યા કરી હતી તેમ કહેવાય છે. આ વિસ્તારમાં લક્ષ્મણજીનું મંદિર, લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર, ગોપાલ મંદિર, વિષ્ણુ મંદિર, રામ મંદિર વગેરે અનેક મંદિરો દર્શન કરવા લાયક છે.

રામે મારીચને માર્યો તે સ્થળ નાસિક ગામમાં દિલ્હી દરવાજા પાસે આવેલા મૃગવ્યાધ્રેશ્વર મહાદેવ પાસે કહેવાય છે, કોઈ કહે છે કે આ સ્થળ નિકાડ જિલ્લામાં આવેલ ડેમમાં આવેલું છે જે અત્યારે જલમગ્ન થઈ ગયું છે. નાસિકથી દૂર જંગલમાં જટાયુએ જ્યાં પ્રાણ તજ્યા હતા ત્યાં બાણ મારીને રામે ગંગા પ્રગટ કર્યા હતા તેના કાચા કુંડો છે જે સર્વતીર્થ તરીકે ઓળખાય છે. અહીં રામચંદ્રજીનું અને જટાયુનું મંદિર છે.

નિલકંઠવર્ણીએ અહીં ગોદાવરીમાં સ્નાન કરીને ત્ર્યંબકેશ્વરના દર્શન કરેલ છે.

અમુક લોકો આ વિસ્તારને દંડકારણ્ય કહે છે. દંડકારણ્ય ખરેખર આ જ હશે.

ત્ર્યંબક

ત્ર્યંબકેશ્વર મંદિર: આ જયોતિર્લિંગ મંદિર છે.

કુશાવર્ત: મંદિરથી ગામમાં થઈને જતાં બીજે છેડે આ કુંડ છે. આ કુંડમાં સ્નાન કર્યા પછી જ ત્ર્યંબકેશ્વરની પૂજા કરી શકાય છે. આ કુંડમાં સ્નાન કરીને મંદિર દર્શન કરવા જતી

વખતે રસ્તામાં નીલગંગા સંગમ ઉપર સંગમેશ્વર, કનકેશ્વર, કપોતેશ્વર, વિસંધ્યાદેવી અને ત્રિભુવનેશ્વરનાં દર્શન કરી લેવાં જોઈએ.

ત્ર્યંબકેશ્વરની નજીક ત્રણ નાના પર્વતો પવિત્ર માનવામાં આવે છે : બ્રહ્મગિરિ, નીલગિરિ અને ગંગાદ્વાર.

બ્રહ્મગિરિ નામના નાના પર્વત ઉપર જ્યાં ગોદાવરી ગંગા પ્રગટ થાય છે ત્યાં એક કુંડ છે તેમાં ટીપે ટીપે પાણી એકઠું થાય છે. અહીંથી ગોદાવરી ગુપ્ત થઈને ગંગાદ્વાર ઉપર પ્રગટ થઈ અને અહીંથી પણ ગુપ્ત થઈ થયેલી ગંગા કુશાવર્ત કુંડમાં પ્રગટ થઈ ફરી લુપ્ત થઈ જાય છે અને ૬ કી.મી. દૂર ચક્રતીર્થ પાસે પ્રગટ થાય છે જે ગોદાવરી નદીનું પ્રત્યક્ષ ઉદ્ભવ સ્થાન ગણાય છે. આ નદી આગળ વહીને બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે.

ગંગાદ્વાર પર્વતમાં એક જગ્યાએ ૧૦૮ શિવલિંગ બનાવરાવેલા છે. પર્વતમાં બે-ત્રણ ગુફાઓ છે જેમાં એક ગોરખનાથજીની છે જ્યાં ગોરખનાથજીએ તપ કર્યું હતું. એક ગુફામાં રામ-લક્ષ્મણજીની મૂર્તિઓ છે જેને વરાહગુફા કહેવામાં આવે છે.

મા. આબુ

દેલવાડાના જૈન મંદિરો: વિશ્વભરમાં આ મંદિરોનું કોતરકામ પ્રખ્યાત છે.

નખી તળાવ: દેવતાઓએ આ તળાવ નખથી ખોદ્યું હતું. તેના કિનારે રઘુનાથજીનું મંદિર છે.

સન સેટ પોઈન્ટ: આ સ્થાને સૂર્યાસ્ત દ્રશ્ય જોવા જેવું હોય છે.

ગોમુખ (વસિષ્ઠાશ્રમ): અહીં એક પ્રાચીન મંદિર અને એક કુંડ છે. આ કુંડમાં સતત પાણી ગૌમુખમાંથી પડ્યા કરે છે.

અગ્નિકુંડ: ગોમુખની પાસે જ આ કુંડ છે. અહીં અર્બુદાદેવીનું મંદિર છે.

ગુરુશિખર: આબુનું સૌથી ઊંચું (૧૭૨૦ મીટર) શિખર છે.

અધરદેવી: અહીં અર્બુદાદેવી અને શિવમંદિર છે.

આ ઉપરાંત અહીં અચલેશ્વર, રેવતીકુંડ, ભૃગુઋષિનો આશ્રમ વગેરે નાના મોટા બીજા અનેક સ્થાનો જોવા જેવા છે.

એકલિંગજી

એકલિંગજી મહાદેવની સ્થાપના બપ્પા રાવલે કરી હતી. આ મહાદેવ મેવાડના રાજાઓના આરાધ્ય દેવ ગણાતા હતા. આ મંદિરમાં ચાર મુખવાળું લિંગ છે.

ઉદ્દેપુર

ઉદ્દેપુર એટલું સુંદર શહેર છે કે તેને લોકો પૂર્વનું વેનિસ, સરોવરોનું શહેર, સુર્યોદયનું શહેર, સપનોની નગરી જેવા વિશેષણોથી સંબોધે છે.

મહારાણા પેલેસ: એમાં અનેક સુંદર ભવનો છે- છોટી ચિત્રશાળા, મોતી મહેલ, માણેક મહેલ, બાડા મહેલ વગેરે.

સહેલીયોંકી વાડી: રાણાઓની કુટુંબની સ્ત્રીઓ માટેના આ સુંદર બાગમાં નાના નાના તળાવ, ફુવારા, છતરીઓ વગેરે બનાવેલાં છે.

પિછોલા સરોવરની વચ્ચે રહેલ ચબૂતરાની કહાણી પણ સાંભળવા જેવી છે.

આ શહેરમાં શ્રીજગન્નાથજીનું સુંદર મંદિર છે. તેની પાસે વલ્લભ સંપ્રદાયના ત્રણ મંદિરો છે.

આ ઉપરાંત જગનિવાસ પેલેસ, જગમંદિર, મહારાણા પ્રતાપ સ્મારક, ફતેહ સાગર વગેરે જોવા લાયક સ્થળો છે.

નાથદ્વારા

આ સ્થળ બનાસ નદી ઉપર આવેલું છે. આ વલ્લભ સંપ્રદાયનું મુખ્ય મંદિર છે. અહીંની મૂર્તિ પહેલા ગોવર્ધન(મથુરા)માં હતી પણ મુસ્લિમ આક્રમણોથી બચવા તેને સને ૧૬૬૮માં અહીં લાવવામાં આવી હતી. શ્રીનાથજી જે વાહનમાં અહીં આવી રહ્યા હતા તે વાહનનું પૈડું અહીં ખૂંચી ગયું તેથી એમ માનવામાં આવ્યું કે શ્રીનાથજીને અહીં રહેવાની ઇચ્છા છે તેમ માની તેમની અહીં સ્થાપના કરી મોટું મંદિર બનાવવામાં આવ્યું. શ્રીનાથજીની સેવા-પૂજા બહુ ભાવથી વિધિપૂર્વક કરવામાં આવે છે.

અહીં શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર પણ છે.

કાંકરોલી

રાજસમંદ સરોવરના કિનારે આ મંદિર આવેલું છે. દ્વારકાધીશનું મુખ્ય મંદિર છે. એમ કહેવાય છે કે મહારાજ અંબરીષ આ મૂર્તિની આરાધના કરતા હતા.

અજમેર

ઈ.સન ૧૪૫ માં રાજા અજમે વસાવેલું આ અજમેર શહેર અત્યારે અજમેર તરીકે ઓળખાય છે. એમ મનાય છે કે અજમેરની સાત યાત્રાઓ મક્કાની એક યાત્રા (હજ)

બરાબર ગણાય છે. પેગંબર મોહમંદ સાહેબની પુત્રીના વંશજ ગણાતા હજરત ખ્વાજા મોઈનુદ્દીન ચિશ્તી ઉદારમત વાદી સૂફી સંપ્રદાયના એક પ્રખર સંત હતા. અફઘાનીસ્તાનમાં જન્મેલા આ સંત અજમેરમાં આવીને વસ્યા હતા. આ સંતની દરગાહમાં લોકોને ખૂબ જ શ્રદ્ધા છે. કહેવાય છે કે ખુદ અકબરને આ પીરના આશીર્વાદથી દીકરો થયો હતો અને તેથી તે વખતોવખત આગ્રાથી અજમેર પગપાળા યાત્રા કરતો.

ખ્વાજા સાહેબની દરગાહ: દરગાહનો બુલન્દ દરવાજો (પ્રવેશદ્વાર), બે મોટા કઢાઈ જેમાં દર વર્ષે ભરાતા ઉર્ષ (મેળા)માં પ્રસાદ બનાવવામાં આવે છે તે જોવા જેવા છે.

ઢાઈ દિન કા ઝોંપડા ની મસ્જિદ પણ જોવા જેવી છે.

પુષ્કર

ચાર ધામની યાત્રા પુષ્કરરાજ સરોવરમાં સ્નાન ન કરે તો અપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે બ્રહ્માએ અહીંયા યજ્ઞ કર્યો હતો. પુષ્કર તીર્થથી થોડે દૂર એક યજ્ઞ પર્વત છે. આ પર્વત પાસે અગસ્ત્યઋષિનો આશ્રમ અને અગસ્ત્યકુંડ છે. પુષ્કરમાં સ્નાન કર્યા પછી આ અગસ્ત્યકુંડમાં સ્નાન કરવાથી જ પુષ્કરની યાત્રા પૂર્ણ થયેલી માનવામાં આવે છે.

બ્રહ્મા મંદિર અહીંનું મુખ્ય મંદિર છે. ઉપરાંત બદરીનાથ મંદિર, વારાહ મંદિર, રમાવૈકુંઠ મંદિર વગેરે દર્શન કરવા લાયક છે. વિદેશી પ્રવાસીઓને પુષ્કર ખૂબ ગમે છે.

જયપુર

પીંકસીટી નું બીરુદ પામનાર જયપુર લગભગ ગુલાબી પથ્થરોથી બંધાયેલ છે. જોવાલાયક સ્થળો - સિટી પેલેસ અને મહારાજા માનસિંહ બીજાનું સંગ્રહાલય. એમાં સ્થાપત્ય કલાના વૈવિધ્યો ઉપરાંત સુંદર આભુષણો અને શસ્ત્રોનો અપ્રાપ્ય સંગ્રહ છે. શહેરમાં હવા મહેલ, જેતરમંતર વેદશાળા વગેરે છે. ગોવિંદજીનું મંદિર દર્શન કરવા જેવું છે.

આમેર (અંબર) નો કિલ્લો ખાસ જોવા જેવો છે જેમાં દીવાનેઆમ, કાલી મંદિર, ગણેશ પોલ, જય મંદિર, જસ મંદિર, સુહાગ મંદિર, સુખ મંદિર, વિષ્ણુ મંદિર, કાચ મહેલ વગેરે જોવા લાયક છે.

આગ્રા

પુરાણકથાઓના રાજા અગ્રસેનની રાજધાની અહીં હતી એમ કહેવાય છે. યમુના નદીના કિનારે શાંહજહાએ પોતાની બેગમ મુમતાઝની યાદમાં બંધાવેલ ભવ્ય તાજમહેલ જોવાલાયક છે. દુનિયાની જોવાલાયક સાત અજાયબીઓમાંનો આ તાજમહેલ છે. તાજમહેલના

વચલા ધુમ્મટની નિચે ભોંયરું છે. આ ભોંયરામાં બાજુ બાજુમાં બે કબરો છે. એમાંની એક કબર છે શાહજહાંની અને બીજી છે મુમતાઝની.

આગ્રા ફોર્ટ રેલ્વે સ્ટેશનની સામે આવેલ લાલકિલ્લો પણ ખાસ જોવા જેવો છે. લાલ કિલ્લામાં મોતી મસ્જિદ, મીનાબજાર, દીવાને આમ, દીવાને ખાસ, શીશ મહેલ વગેરે જોવા જેવા છે. આગ્રાના આ સ્થાપત્યો જોવાથી મોગલ બાદશાહો કેટલા શોખીન, કલાપ્રિય અને સૌંદર્યગામી હતા તે જાણી શકાય છે.

રાધા સ્વામી સંપ્રદાયનું દયાળબાગની સંસ્થા તરફથી બંધાતું સુંદર વિશાળ આરસનું ગોવિંદ મંદિર પણ તાજમહેલની કારીગરીને ભૂલાવે એવું છે. હિન્દુઓએ આ મંદિર ખાસ જોવું જોઈએ.

મથુરા

મથુરા પર અનેક વાર પરદેશી આક્રમણો થયેલા હોવાથી અહીં અત્યારે કોઈ ૫૦૦ વર્ષથી વધારે પુરાણા સ્થળ નથી. પ્રાચીન તો ફક્ત છે આ ભૂમિ, યમુના નદી અને ગોવર્ધન પર્વત. નીચેના સ્થળો દર્શનીય છે:

વિશ્રામ ઘાટ: હરદ્વારમાં જેમ ગંગાજીની સાંજે આરતી થાય છે તેમ અહીં યમુનાજીની આરતી થાય છે, આ દર્શન ખાસ કરવા જોઈએ. અહીં સ્નાન કરીને હોડીમાં બેસી બધા ઘાટના દર્શન કરી શકાય છે.

કેશવ મંદિર: આ મંદિરની બાજુમાં જ જે મસ્જિદ છે ત્યાં જ પ્રાચીન મંદિર હતું જેને ઔરંગઝેબે તોડી પાડી મસ્જિદ બનાવી છે.

દારકાધીશ મંદિર: આ પ્રખ્યાત મંદિર વિશ્રામ ઘાટની નજીક જ છે.

શ્રી કૃષ્ણ જન્મભૂમિ: આ પવિત્ર સ્થાન પર સુંદર મંદિર બનાવવામાં આવ્યું છે.

ગીતા મંદિર: શ્રી જુગલકિશોર બિરલાએ બનાવેલ આ સુંદર આરસનું મંદિર વૃંદાવન જતાં રસ્તામાં આવે છે.

પાગલ મંદિર: ગીતા મંદિરથી થોડા આગળ આ અત્યંત ભવ્ય, ગગનચૂંબી અને વિશાળ મંદિર છે જેના દરેક માળે જુદા જુદા દેવના મંદિર છે.

વૃંદાવન

અહીં દ્વાપર યુગમાં વૃન્દા નામનું વન હતું. મથુરાથી ગોકુળ જતાં રસ્તામાં આ સ્થાન આવે છે. દૂધ-દહીં વેચવા જતી ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણ અહીં વચ્ચે રસ્તામાં રોકતા. રાસલીલાનું આ સ્થળ છે.

ગોવિંદદેવ મંદિર: વૃંદાવનમાં દાખલ થતાં જ જમણી બાજુ આ પ્રાચીન મંદિર ખંડેર હાલતમાં છે. રાજા માનસિંહે ૧૫૮૩માં આ મંદિર બનાવરાવ્યું હતું. મુસ્લિમ આક્રમણોના ભયથી આ મંદિરની મૂર્તિ જયપુરમાં લાવવામાં આવી હતી જે હાલ જયપુર સીટી પેલેસમાં છે.

રંગનાથજી મંદિર: ગોવિંદ મંદિરની સામે જ આ દક્ષિણ શૈલીનું આધુનિક મંદિર છે.

લાલાબાબુ મંદિર: લાલાબાબુ નામના બંગાળી ધનિકે બનાવેલું આ મંદિર છે. તેની બાજુમાં જ જગન્નાથજીનું મંદિર દર્શન કરવા જેવું છે.

સેવાકુંજ: આ ઊંચી દિવાલોથી ઘેરાયેલ એક નાનો બાગ છે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ રાધા, વૃંદા, લલિતા વગેરે ગોપીઓ સાથે રાત્રે રાસલીલા કરતા. આની નજીક જ ગાનગલી, માનગલી, કુંજગલી આદી સ્થળો છે.

બાંકેબિહારી મંદિર: સેવાકુંજથી થોડા આગળ વૃંદાવનનું આ વિખ્યાત મંદિર આવેલું છે.

કાલીનાગ દહન: અહીં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કાલી નાગને નાથ્યો હતો.

આ ઉપરાંત અહીં રાધાવલ્લભ મંદિર, મદનમોહન મંદિર, યુગલકિશોર મંદિર જેવા અનેક મંદિરો આવેલા છે.

ગોકુળ: મથુરાથી ૧૧ કી.મી. દુર યમુના નદીના પૂર્વ કિનારે નંદ રાજાનું આ ગામ આવેલું છે.

બરસાના: રાધાજીનું આ જન્મસ્થાનનું ગામ છે. એક નાના પર્વત ઉપર રાધાજીનું સરસ મંદિર છે.

ગોવર્ધન: મથુરાથી ૨૬ કી.મી. દૂર આ નાનો પર્વત આવેલો છે. આને ગિરિરાજ પણ કહે છે. આ સ્થાન એટલું બધું પવિત્ર માનવામાં આવે છે કે અહીં દંડવત પરિક્રમા કરવામાં આવે છે.

રાધાકુંડ: ગોવર્ધનથી ૫ કી.મી. દુર આ સ્થાને રાધાકુંડ અને કૃષ્ણકુંડ છે જેમાં સ્વયં શ્રીકૃષ્ણે આત્મશુદ્ધિ માટે સ્નાન કરેલું એમ કહેવાય છે.

દિલ્હી

ભારતની રાજધાનીનું શહેર છે. પ્રાચીન ઐતિહાસિક શહેર છે. અસંખ્ય સ્થળો જોવાલાયક છે તેમાં અગત્યના નીચે પ્રમાણે છે.

લાલકિલ્લો: તેની અંદર અનેક મહેલો છે. ચાંદની ચોક સામે આવેલા લાહોર ગેટમાંથી અંદર પ્રવેશ મળે છે. આ કિલ્લો મોગલ સમયની યાદ અપાવે છે.

રાજઘાટ: લાલકિલ્લાની પાછળ યમુના નદીના કિનારે મહાત્મા ગાંધીની સમાધી છે જેને રાજઘાટ કહેવામાં આવે છે. તેની નજીકમાં જ શાંતિવન(જવાહરલાલ નહેરુની સમાધી) અને વિજયઘાટ(લાલ બહાદુર શાસ્ત્રીની સમાધી) છે.

બિરલા મંદિર: શ્રી બિરલાએ સને ૧૯૩૮માં બંધાવેલ આ લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર બિરલા મંદિર તરીકે ઓળખાય છે. દર્શન કરવા જેવું છે.

વિજય ચોક: રાષ્ટ્રપતિ ભવનની સામે આ વિજય ચોક છે. ૨૬મી જાન્યુઆરીની પરેડ અહીં થાય છે.

કુતુબ મીનાર: દિલ્હીથી ૧૭ કી.મી. દુર મહરૌલી ગામ પાસે આ કુતુબ મીનાર આવેલો છે. તે ૨૪૦ ફુટ ઊંચો છે. તળીયે તેનો વ્યાસ ૪૭ ફુટ અને છેક ઉપર તેનો વ્યાસ ૯ ફુટ છે. તે પાંચ માળનો બનેલો છે. અહીં તદ્દન નજીક માં જ અલાઈ ગેટ, ઈમામ જમીનો મકબરો વગેરે મકબરા આવેલા છે.

લોહસ્તંભ: કુતુબ મિનાર પાસે આવેલ કુતુબી મસ્જિદના કંપાઉડમાં આ છ ટન વજનનો ૨૪ ફુટ ઊંચો થાંભલો છે. ચોથી શતાબ્દીમાં બનાવેલ આ સ્તંભને હજુ સુધી કાટ લાગ્યો નથી. નાદીરશાહે તેને તોડવા તોપમારો કર્યો હતો પણ તેને સફળતા મળી ન હતી. તોપમારાનું એક નિશાન જોઈ શકાય છે.

આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રપતિ ભવન, સંસદ ભવન, જુનો કિલ્લો(મહાભારતના સમયમાં અહીં પાંડવોની રાજધાની હતી), નહેરુ મેમોરિયલ, નેશનલ મ્યુઝિયમ વગેરે અનેક જોવાલાયક સ્થળો છે.

કુરુક્ષેત્ર

હિન્દુઓનું પવિત્ર તીર્થસ્થાન છે. અહીં મહાભારતનું યુધ્ધ થયું હતું. અહીં જ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને ગીતાનો અમર સંદેશ આપ્યો હતો.

કુરુક્ષેત્ર સરોવર: આનું પ્રાચીન નામ છે બ્રહ્મસર. આ મુખ્ય તીર્થ છે. આ સરોવરની આજુબાજુની ભૂમિ ધર્મક્ષેત્ર ગણાય છે જ્યાં મહાભારતનું યુધ્ધ ખેલાયું હતું. સૂર્ય-ગ્રહણ સમયે અહીં લાખો લોકો સ્નાન કરે છે. આ સરોવરના મધ્યમાં એક નાના દ્વીપ પર ચન્દ્રકુપ નામનું પ્રાચીન તીર્થ છે.

બાણગંગા: બ્રહ્મસરથી ૫ કી.મી. દુર આ પવિત્ર અને ઐતિહાસિક સ્થળ છે. અહીં એક નાનું મંદિર અને સરોવર છે. ત્રિષ્મ પિતામહ અહીં બાણશૈયા પર સુતા હતા.

આ ઉપરાંત અહીં શ્રવણનાથ મઠ, ગીતાભવન, ગીતામંદિર, સંનિહિત,

થાનેસર, જ્યોતિસર વગેરે દર્શન કરવા લાયક સ્થળો છે.

મસુરી

ઋષિકેશથી ૭૭ કી.મી. દૂર આવેલ મસુરી ૬૫૮૦ ફુટની ઊંચાઈ પર આવેલું અત્યંત સુંદર હિલ સ્ટેશન છે. મસુરીથી વિરાટ હિમાલયના ઉતુંગ શિખરો જોઈ શકાય છે. આ સ્થળની ખૂબ સુંદરતાને લિધે મસુરીને હિલ સ્ટેશનોની રાણી કહેવામાં આવે છે.

ગનહિલ(૨ કી.મી.દૂર , ત્યાં જવા માટે રોપવેની સગવડ છે જ્યાંથી બદરીકેદારના શિખરો જોઈ શકાય છે, પહેલા અહીં બપોરે બાર વાગે સમયની જાણકારી માટે તોપ ફોડવામાં આવતી હતી), ડિપોહિલ(૨ કી.મી.) અને લાલ ટિબ્બા(૫ કી.મી.)એથી હિમાલયના શિખરો જોઈ શકાય છે. કેમટી ધોધ (૮ કી.મી.દૂર) સૌથી વધુ સુંદર સ્થળ છે.

હરિદ્વાર

પવિત્ર હિમાલયનું આ પ્રવેશ દ્વાર કહી શકાય એવા હરિદ્વાર કે હરદ્વારનું પ્રાચીન નામ માયાપુરી કે કપિલસ્થાન હતું.

હર-કી-પૈડી: હરિદ્વારનું સૌથી મોટું આકર્ષણ હરકી પૈડી છે. અહીં પાકા પગથિયાં (પૈડી) બાંધીને ઘાટ બનાવવામાં આવેલ છે. આ ઘાટ કુંડ આકારનો છે તેને **બ્રહ્મકુંડ** કહે છે. આ કુંડમાં નાહવાથી પરમપદના અધિકારી થવાય છે એવું બ્રહ્માજીનું વરદાન છે. અહીંયા ભર્તૃહરિએ તપશ્ચર્યા કરી હતી. કુંડમાં કમર સુધીનું પાણી છે. ગંગાની મુખ્યધારામાંથી એક નહેર કાઢીને અહીં બ્રહ્મકુંડમાંથી પસાર કરવામાં આવી છે. સાંજે અહીં ગંગાજીની ભવ્ય આરતી વખતે ગંગામાં દીવાઓ અને ફુલો તરતા મુકાય છે ત્યારે જોવા જેવી શોભા બને છે. આ ઘાટ પર અનેક દર્શનીય મંદિરો બનેલા છે.

નીલધારા: હરકી પૈડી વાળી નહેરની સામે નીલપર્વત છે. તેની નિચે વહેતી ગંગાની ધારાને નીલધારા કહે છે કારણકે તેનું સ્વચ્છ પાણી થોડા શ્યામ રંગનું છે. ગંગાની આ મુખ્ય ધારા છે. લલતારા બ્રિજથી હોડીમાં બેસીને અહીં આવી શકાય છે.

ચંડી દેવીનું મંદિર નીલ પર્વતના શિખર ઉપર છે. રસ્તો જરા કઠીન છે.

બિલકેશ્વર મહાદેવ: રેલ્વે લાઈનની બાજુમાં બિલ્વ નામનો પહાડ છે તેની ગોદમાં આ મંદિર આવેલું છે. બહુ પવિત્ર સ્થાન છે. કેટલાક ભક્તોની માન્યતા છે કે નિલકંઠવર્ણી અહીં પધારેલા છે.

કનખલ: અહીંયા દક્ષ પ્રજાપતીએ યજ્ઞ કર્યો હતો. યજ્ઞમાં દક્ષે શિવજીનું અપમાન કર્યું હતું તેથી પાર્વતીજીએ આ સ્થળે યોગાગ્નિથી પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો હતો. પાર્વતીજીના શોકથી શિવજી શબ લઈને ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. આ સ્થિતિમાંથી શંકરને

મુક્ત કરવા માટે ભગવાને સુદર્શન ચક્રથી શબના એકાવન ટુકડા કરી નાંખ્યા હતા અને આ ટુકડાઓ જ્યાં જ્યાં પડ્યા ત્યાં શક્તિપીઠો બની. મુખ્ય મંદિર દક્ષેશ્વર મહાદેવ છે. દક્ષાયજકુંડ અને પાર્વતીજનું મંદિર પણ છે. અહીં એક થડમાં ચાર વૃક્ષો છે. અહીં નીલધારા વાળી મુખ્ય ગંગા અને હરકી પૈડી વાળી નહેર મળી જાય છે.

સપ્તધારા: આ સ્થળને સપ્ત સરોવર કે સપ્તઋષિ આશ્રમ પણ કહે છે. અહીં સાત ઋષિઓ તપ કરી રહ્યા હતા ત્યારે ગંગા ઉતરી રહી હતી. ઋષિઓના તપ ભંગ ન થાય અને દરેક ઋષિઓનો રાજીપો મળે તે માટે સાત ધારાઓમાં ગંગા વેહતી થઈ. અહીં શીવ મંદિર અને સાત ઋષિઓ (કશ્યપ, વસિષ્ઠ, અત્રિ, વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, ભારદ્વાજ અને ગૌતમ)ના આશ્રમ દર્શનીય છે. નજદીકમાં જ પરમાર્થ આશ્રમ અને ભારતમંદિર વગેરે દર્શન કરવા લાયક છે. ચિત્રકુટમાં હનુમાનજીની વિશાળ પ્રતિમા દર્શનીય છે.

મનસાદેવી: હરકી પૈડીની નજીકમાં જ એક નાના પર્વતની ટોચ પર મનસાદેવીનું મંદિર છે. ઉપર પહોંચવા માટે રોપવેની પણ સગવડ છે. આ જગ્યાએથી આખા હરિદ્વાર વિસ્તારનું દ્રશ્ય જોઈ શકાય છે. ગંગાના પ્રવાહની રચના સમજવા માટે આ સ્થાનથી ગંગાનું દર્શન કરવું જોઈએ.

ઉપરાંત ભીમગોડા, ગાયત્રી મંદિર વગેરે જોવા લાયક છે.

શ્રી નિલકંઠવર્ણી અહીં વનવિચરણ દરમ્યાન પધાર્યા હતા અને બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાન કર્યું હતું. શિવમંદિરમાં શિવ અને પાર્વતીએ નિલકંઠ વર્ણીને જમાડ્યા હતા.

ઋષિકેશ

ઋષિકેશ એ સાધુઓના સ્વગૃહ સમાન છે. ગંગા અહીંથી પહાડ છોડીને સપાટ પ્રદેશમાં વહેવાનું શરુ કરે છે. શાંતિથી ભક્તિ કરવા માટે આ સ્થળ બહુ જ સાફ છે. અહીં શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ-રાજકોટ દ્વારા અવારનવાર સત્સંગ શિબિરો રાખવામાં આવે છે.

ત્રિવેણી ઘાટ: સૌ યાત્રિકો અહીં સ્નાન કરે છે. અહીં ગંગાની ત્રણ ધારા ધૂટી પડે છે, તેથી આ સ્થાનને મુક્તત્રિવેણી કહે છે. ગંગાની આ ત્રણ ધારાઓ કોઈ જાણકારની મદદથી જ જોઈ શકાય છે અથવા ગંગામાં પુર આવે ત્યારે જોઈ શકાય છે. આ ઘાટ પર સાંજે ગંગાજીની આરતી થાય છે. અહીં રઘુનાથજીનું મંદિર છે.

ભરત મંદિર: આ મુખ્ય મંદિર છે. અતિ પ્રાચીન છે. કહેવાય છે કે રામના ભાઈ ભરતે અહીં કઠોર તપ કર્યું હતું. આ મંદિરમાં ખરેખર વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિ છે.

લક્ષ્મણ મંદિર: લક્ષ્મણ જુલા પાસે આ મંદિર છે. આ મંદિરમાં ભરતજી અને ધ્રુવજીની મૂર્તિઓ છે. આ સ્થાને લક્ષ્મણજીએ ૧૨ વર્ષ તપ કર્યું હતું. શ્રી નિલકંઠવર્ણી અહીં દર્શને

પધાર્યા હતા.

આ ઉપરાંત શત્રુઘ્ન મંદિર, સ્વર્ગાશ્રમ, ગીતાભવન, પરમાર્થ નિકેતન, ભૂતનાથ ગુફા (ગીતાભવન પાછળ ૩ કીમી દુર એક નાના પર્વત ઉપર), નીલકંઠ મહાદેવ (૧૬ કીમી. દુર - જીપ ગાડી કે વાહન લઈને જઈ શકાય છે) દર્શન કરવા લાયક છે.

શ્રી હરિ નીલકંઠ સ્વરુપે સં. ૧૮૪૯ શ્રા. સુદ એકાદશીએ હરદ્વાર પધાર્યા હતા. આ વર્ષે અહિં કુંભમેળો ચાલતો હતો. અહિં નીલકંઠ વર્ણના શિવ- પાર્વતી દર્શન કરવા આવ્યા. નીલકંઠ વર્ણી પાંચ દિવસ રોકાઈ હરદ્વારથી તપોવનમાં પધાર્યા. ત્યાં દસ દિવસ રોકાયા- જનમાષ્ટમી કરી-ધ્રુવજીના આશ્રમમાં એક પગે ઊભા રહી સૌને દર્શન દીધા. ત્યાંથી લક્ષ્મણજીવા પધાર્યા. અહીં લક્ષ્મણજીનું મંદિર છે તેમાં એક રાત રોકાયા. લક્ષ્મણજીવા ઉતરી સામે કાંઠે ગયા. અહીં જનોઈ બદલી હતી.

શ્રીપુર-(શ્રીકેત્ર-ધનુષ્યતીર્થ-શ્રીનગર) ગણેશચતુર્થી અહીં કરી. નારદે ઉધ્ધવજીના તપ વખતે આ નગર વસાવેલું. અહીં ઉધ્ધવજીનો આશ્રમ છે. અહીં ચિત્તભંગગિરિ અને મનભંગગિરિ પર્વત ઉપર મહારાજ ચડ્યા.

ગુપ્તપ્રયાગ- ત્રિયુગીનારાયણ-કેદારનાથ-વગેરે જગ્યાએ ફરી મહારાજ બદ્રીનાથ પધાર્યા. અહીં દીપોત્સવી અને અન્નકુટ કર્યા. ત્યાંથી હાથી ઉપર સવારી કરી જોષીમઠ પધાર્યા. અહીંથી બદરીવન -હિમગીરી માનસરોવર તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાંથી ફરતા ફરતા પાછા સં. ૧૮૪૯ વૈ. સુદ-૩ને દિવસે બદરીનાથ પાછા પધાર્યા. અહીં પંજાબ કેસરી રણજીતસિંહને મહારાજના દર્શન થયેલાં. ગંગોત્રી જઈ મહારાજ હરકી પૈડી પાછા આવેલા ત્યાં ફરી રણજીતસિંહની મુલાકાત થયેલી. (હરિચરિત્રામૃતસાગર-આધારાનંદસ્વામી)

બદ્રીનારાયણ

બદ્રીનારાયણ જતાં રસ્તામાં નિચેના દર્શનીય સ્થાનો આવે છે.

દેવપ્રયાગ: ઋષિકેશથી ૭૦ કી. મી. દુર આ સ્થાન આવેલું છે. અહીં ગંગોત્રીથી નિકળેલી ભાગીરથી અને બદ્રીનાથથી નિકળેલી અલકનંદાનો સંગમ છે. સંગમ સ્થાન નીચે ખીણમાં છે ત્યાં પગથિયાં ઉતરી નીચે ખીણમાં જઈ શકાય છે. અહીંથી બંને નદીઓ પોતાના નામ છોડી ગંગા નામ ધારણ કરે છે. સર્વોત્તમ તીર્થની દ્રષ્ટીએ પ્રયાગરાજ પછી આ સંગમનો નંબર આવે છે. પ્રયાગરાજમાં ગંગા અને જમુનાના જળ અલગ અલગ દેખાય છે તેમ, અહીં પણ બંને નદીઓના જળ જુદા જુદા રંગના દેખાય છે.

અહીં એક ટેકરા પર **શ્રી રામચંદ્રજીનું** મંદિર છે ત્યાં રામચંદ્રજીએ બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તપ કરેલું હતું.

શ્રીનગર: દેવપ્રયાગથી ૩૫ કી. મી. દુર શ્રીનગર એક મોટું શહેર છે. અહીં

કમલેશ્વર મહાદેવનું ખૂબ પ્રાચીન મંદિર છે. કહેવાય છે કે રામચંદ્ર ભગવાને આ મંદિરમાં શિવ પૂજા કરી હતી.

રુદ્રપ્રયાગ: શ્રીનગરથી ૩૪ કી.મી. દુર આ પણ એક મોટું શહેર છે. કેદારનાથ જતાં પહેલા આ એક છેલ્લું મોટું શહેર હોવાથી અગત્યની ખરીદી અહીં કરી લેવી જરૂરી છે.

શ્રીનગરથી રુદ્રપ્રયાગ જતાં આઠેક કી.મી. ના અંતરે **શુકરતા ચટ્ટી** આવે છે. અહીં પુરાણકાળમાં શ્રી શુકજીએ નિવાસ કરી કઠોર સાધના કરી હતી. આ સ્થળે મંદાકીની અને અલકનંદાનો સંગમ થાય છે. સંગમની સમીપમાં જ **શ્રી રુદ્રનાથજી**નું એક ગુંબજવાળું મંદિર છે. કહેવાય છે કે આ મંદિરમાં નારદજીએ સંગીતશાસ્ત્રનું પૂર્ણ રહસ્ય જાણવા માટે શિવજીની આરાધના કરી હતી. એક **કોટેશ્વર મહાદેવનું** મંદિર પણ દર્શનીય છે.

અહીંથી બે માર્ગ જુદા પડે છે: એક કેદારનાથનો અને બીજો બદરીનાથનો.

કર્ણપ્રયાગ: અહીં પિંદાર (હીમનદી) અને અલકનંદાનો સંગમ થાય છે. કર્ણે અહીં સૂર્ય ઉપાસના કરી હતી.

નંદપ્રયાગ: અહીં **કણ્વઋષિ**નો આશ્રમ છે. શકુન્તલા (વિશ્વામિત્ર અને મેનકાની પુત્રી) અને દુષ્યંતના પુત્ર (સર્વદમન)ભરત રાજા અહીં થયા જેમના નામ ઉપરથી ભારત દેશ નામ પડ્યું. અહીં નંદ રાજાએ યજ્ઞ કર્યો હતો તેથી નંદપ્રયાગ નામ પડ્યું છે.

જોષીમઠ: આદિ શંકરાચાર્યનું મંદિર (બદ્રીનાથની મુળગાદી) છે. તેમણે અહિં બ્રહ્મસુત્ર ભક્તિસ્તોત્રો રચ્યાં. **નૃસિંહ મંદિર** મુખ્ય છે. આ મંદિરમાં શાલિગ્રામ શિલામાંથી બનાવેલી નૃસિંહજીની સુંદર મૂર્તિ છે. આ નૃસિંહ ભગવાનનો એક હાથ પાતળો છે અને પાતળો થતો જાય છે. એવી લોકવાયકા છે કે જ્યારે આ હાથ મૂર્તિથી અલગ થઈ જશે ત્યારે વિષ્ણુપ્રયાગ પાસે નરનારાયણ પર્વત જોડાઈ જશે અને બદ્રીનાથ જવાનો રસ્તો બંધ થઈ જશે. ત્યારથી ભગવાન ભવિષ્યબદ્રીમાં પધારશે અને બદ્રીવિશાલનું સ્થાન ભવિષ્યબદ્રી લેશે. બદ્રીનાથમાં છ માસ બરફ છવાઈ જાય છે ત્યારે બદ્રીનાથજીની ચલ મૂર્તિઓ અહિં નૃસિંહ મંદિરમાં લાવી પૂજા કરવામાં આવે છે. બદ્રીનારાયણ મંદિર બરફ છવાઈ જવાને કારણે આશરે કારતક સુદ-૫ થી વૈશાખ સુદ-૩ સુધી બંધ રહે છે. અહીં **ઓલીનો રોપવે** વિશ્વવિખ્યાત છે તે ત્રણ હજાર મીટરથી પણ ઊંચે વીસેક મિનિટમાં ચાર કી.મી. દૂર લઈ જાય છે. આમાં બેસવાથી હિમાલયની ભવ્યતાનો અને સુંદરતાનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આવે છે ઉપરાંત ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટે તમારે કશા પુરાવાની જરૂર પણ નહીં રહે.

વિષ્ણુપ્રયાગ: જોષીમઠથી ૩ કી.મી. દૂર આ સ્થળ છે. દૂધ જેવા પાણી વાળી ધવલગંગા (વિષ્ણુગંગા) અને અલકનંદાનો અહીં સંગમ થાય છે. અહીં **નારદમુનિ**ને વિષ્ણુ ભગવાને દર્શન આપ્યા હતા. તેમનો આશ્રમ છે. નારદજીએ ભક્તિસુત્ર અહીં લખ્યું હતું.

ગોવિંદઘાટ: જોષીમઠથી ૧૮ કી. મી. પછી ગોવિંદઘાટ આવે છે. અહીંથી શીખોના પવિત્રધામ હેમકુંડ અને ફુલોની ખીણ તરફ જવાનો રસ્તો જુદો પડે છે. હેમકુંડના કિનારે લક્ષ્મણજીનું મંદિર છે. આ સ્થાન નર પર્વતનું મુખ ગણાય છે. લક્ષ્મણજી નરના અવતાર પણ ગણાય છે. અહીં લક્ષ્મણજીએ તપશ્ચર્યા કરી હતી તેમ કહેવાય છે.

પાંડુકેશ્વર: અહીં યોગધ્યાની બદરી અને શ્રી વાસુદેવજીનાં મંદિરો એકબીજાની પાસે આવેલાં છે. લોકવાયકા છે કે આ મંદિરો પાંડવોએ બંધાવ્યા હતા. અહીં કુંતાએ પાંડવોનો જન્મ આપ્યો હતો. મહારાજ પાંડુનું મરણ પણ અહીં જ થયું હતું. આ યોગધ્યાની મંદિર પંચ બદરીઓમાંનું એક છે.

હનુમાનચટ્ટી: પાંડવો વનવાસ દરમ્યાન અહીં આવ્યા હતા. હનુમાનજી ઘરડા વાનરનું રુપ લઈને રસ્તામાં પોતાનું પૂંછ રાખીને અહીં બેઠા હતા. ભીમે અભિમાનમાં પૂછડું ખસેડવાનું કહ્યું તો વાનરે કહ્યું કે હું વૃષ્ણ થઈ ગયો હોવાથી અશક્તિને લીધે પૂંછ ખસેડી શકું તેમ નથી તો તમે જ ખસેડી લો. ભીમે ઘણી મહેનત કરી પણ તે પૂંછ ખસેડી શક્યો નહીં. આથી વાનરમાંથી હનુમાનજી પ્રગટ થયા અને ભીમનું અભિમાન ઉતાર્યું.

બદ્રીનાથ (૧૧૦૦૦): અલકનંદા અને ઋષિગંગા નદીઓનો સંગમ છે. વૃક્ષો ઓછા હોવાથી અહિં હવા બહુ પાતળી છે. શંકરનું પ્રિય સ્થાન બદરી છે. ભગવાન નારાયણને આજ સ્થળે તપ કરવાનું મન થયું. શિવ-પાર્વતી અલકનંદામાં સ્નાન કરવા ગયા ત્યારે નારાયણ બાળક બની રસ્તામાં રડતાં ઉભા રહ્યા. શિવજી ઓળખી ગયાં પણ માતાજી તેને પ્રેમવાત્સલ્યથી ઘેર લઈ ગયા. બીજા દિવસે ફરી સ્નાન કરવા ગયા ત્યારે નારાયણ મુળ સ્વરૂપે (વિષ્ણુ) બની ગયા અને સ્થળનો કબજો લીધો. શિવે કહ્યું : તમે પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણ માટે અહી રહેવાની અભિલાષા ધરાવો છો તો ખુશીથી રહો. અમે અમારા બીજે સ્થળે રહીશું. એમ કહી શંકર કેદાર ગયા. લક્ષ્મીજીએ બદરીના વૃક્ષ રૂપે છાયા આપી (અત્યારે બોરડીના વૃક્ષો નથી). તેથી બદરી-નારાયણ તરીકે પ્રસિધ્ધ થયા.

પરાજીત વિશાલા રાજાએ અહી તપ કરી નારાયણને પ્રસન્ન કર્યા હતા, તે નારાયણમય બની ગયો હતો તેથી બદરીવિશાલ પણ કહેવાયા.

પૂલ ઉપરથી પસાર થતાં અને મંદિરમાં જતાં અગાઉ નીચે ગરમ પાણીનો તમકુંડ છે. તમકુંડમાં સ્નાન કર્યા પછી બદ્રીનાથના દર્શન કરાય છે. અહી બ્રહ્મકપાલની શીલા ઉપર બેસી માણસ શ્રાધ્ધ કરે તો બધા જ પૂર્વજો એકસામટા મોક્ષે જાય, આ પછી બીજે શ્રાધ્ધ કરે તો બધા નરકે જાય એવી લોક વાયકા છે. **નારદકુંડ** (આ કુંડમાંથી શંકરાચાર્યે બદ્રીનાથની મૂર્તિ બહાર કાઢી હતી-આ કુંડમાં સ્નાન કરવું ઘણું પવિત્ર ગણાય છે), તમકુંડને ફરતી પાંચ શીલાઓ-**નારદશીલા** (શંકુ આકારની છે અને તે તમકુંડ અને નારદકુંડની વચ્ચે આવેલી છે, નારદે આ શીલા ઉપર બેસી ઘણા વર્ષો તપ કરેલું), નારદશીલા નીચે અલકનંદાના પાણીમાં

નૃસિંહશીલા, વરાહશીલા અને માર્કંડેયશીલા તેમજ ગરુડશીલા છે. થોડે દૂર ઉર્વસી સંગમતીર્થ છે. મંદિરની પાછળના ભાગમાં યુધિષ્ઠિરની પાંડવશીલા છે. નિલકંઠ પર્વત(૨૧૦૦૦ફુટ)નું સૂર્યોદય સમયનું દર્શન કરવા જેવું છે.

બદ્રીનાથ મંદિરમાં જ્યારે પ્રાતઃકાલમાં અભિષેકદર્શન થાય છે ત્યારે પ્રતિમાનાં અંગ-પ્રત્યંગ આરતી દ્વારા સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવે છે. પન્નાસન લગાવી બદરી વિશાલ તપસ્યામાં નિમગ્ન બેઠા હોય એવી આ પ્રતિમા છે. જંઘાઓ ઉપર તેમના હાથોની હથેલી એકબીજા ઉપર મૂકેલી છે. આથી કેટલાક બૌદ્ધોનું એમ માનવું છે કે આ મૂર્તિ બૌદ્ધ મૂર્તિ છે. કેટલાક જૈનો તેને પારસનાથ કે ઋષભદેવની હોવાનું કહે છે. પણ હકીકતમાં જેની જેવી ભાવના તેવા પ્રભુ દેખાય છે. એક જ મૂર્તિ, આમ, વિવિધ સ્વરૂપે દેખાવી એ મૂર્તિની વિશેષતા છે.

બદરી વિશાલની આ મૂર્તિ સિંહાસનની મધ્યમાં બિરાજે છે. મૂર્તિની ડાબી બાજુ નર અને નારાયણની શ્યામ પથ્થરની બે મૂર્તિઓ છે. જમણી બાજુ કુબેરની ધાતુની પ્રતિમા છે. ધાતુની ઉત્સવ મૂર્તિ (જેને દિવાળીમાં મંદિરના પટ બંધ થતાં જોષીમઠમાં લઈ જવામાં આવે છે)ની બાજુમાં નારદની મૂર્તિ છે અને જમણી બાજુ ગરુડજી મૂર્તિ છે. બસ સ્ટેન્ડ પાસે જ શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર છે.

એમ કહેવાય છે કે આ એ જ પ્રાચીન મૂર્તિ છે જેની પુરાણકાળમાં નારદજી પૂજા કરતા હતા. બૌદ્ધકાળમાં બૌદ્ધોએ આ મૂર્તિને નારદકુંડમાં નાખી દીધી હતી. સાતમી કે આઠમી સદીમાં આદિ શંકરાચાર્યે આ મૂર્તિને નારદકુંડમાંથી બહાર કાઢીને તમ્બકુંડ પાસે પધરાવી હતી. ત્યારબાદ લગભગ ૧૮ મી સદીમાં ગઢવાલના કોઈ રાજાએ હાલનું મંદિર બંધાવરાવી તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ મંદિરના પૂજારીઓને રાવલ કહેવામાં આવે છે અને તેઓ દક્ષિણ ભારતના બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ હોય છે વળી તેમની પસંદગી કેરલમાં આવેલ ત્રાવણકોરના રાજા કરે છે જેને આ મંદિર દ્વારા માન્ય રાખવામાં આવે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતનો સાંસ્કૃતિક સમન્વય કરવા માટે આદિ શંકરાચાર્યે આ પ્રણાલી ચાલુ કરેલ હતી જે આજ સુધી ચાલુ રહેલ છે.

બદ્રીનાથને પાંચ જુદી જુદી જગાએ પૂજવામાં આવે છે. વિશાળબદ્રી (બદ્રીનાથમાં), યોગધ્યાનબદ્રી(પાંડુકેશ્વરમાં), ભવિષ્યબદ્રી (જોષીમઠથી ૧૭ કી.મી. એ મલારીને રસ્તે-ભવિષ્યમાં કળિયુગમાં વિશાળબદ્રી જઈ શકાશે નહિ ત્યારે બદ્રીનાથ અહીં પ્રગટ થશે એમ કહેવાય છે - અત્યારે હાલ નાનું મંદિર છે), વૃદ્ધબદ્રી(જોષીમઠથી ૭ કી.મી.એ અનિમઠમાં) અને આદીબદ્રી(કર્ણપ્રયાગથી ૧૬ કી.મી.એ રાનીખેતના રસ્તા ઉપર છે).

ત્રણ કી. મી. દૂર માના (મણીભદ્રપુર) ગામ છે. આ સીમાનું છેલ્લું ગામ છે. અહિં અલકનંદા અને તિબેટ બાજુથી આવતી સરસ્વતીનો સંગમ છે જે કેશવપ્રયાગ કહેવાય છે. વ્યાસ ગુફા અને ગણેશ ગુફા અહીં છે. અહીંયા શ્રી વ્યાસ ભગવાને શાસ્ત્રો રચ્યાં હતા, જે

સ્થાન પર વ્યાસ ગુફા છે તે પહાડ પર ખૂબ ઊંચે મયુકુન્દ ગુફા છે. કાલયવનના નાશ પછી શ્રી કૃષ્ણની પ્રેરણાથી મયુકુન્દ રાજા તપ કરવા માટે અહીં રહેલા એમ કહેવાય છે. સરસ્વતી સાંકડા માર્ગમાંથી બહાર આવે છે. અહીં સ્વર્ગારોહણ વખતે ભીમે શીલા મૂકેલી તે ભીમશીલા કહેવાય છે. ત્યાંથી પૂર્વ દિશામાં મૂર્તિદેવી (ભક્તિમાતા)ના તપના સ્થાને નાની દેરી છે. માનાથી દૂર વસુધારા પ્રપાત જવાય છે. ત્યાં ૪૦૦ ફૂટ ઊંચેથી ધોધ પડે છે. બદ્રીનાથથી ૨૯ કી.મી. દૂર ૧૬૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ સતોપથ નામનું સરોવર છે.

કેદારનાથ

રુદ્રપ્રયાગથી પશ્ચિમોત્તર જતો માર્ગ કેદારનાથ જાય છે. રસ્તામાં નીચેના દર્શનીય સ્થળો આવે છે.

અગસ્ત્ય મુનિ: અગસ્ત્ય મુનિએ અહીં તપસ્યા કરી હતી અને લોપામુદ્રા સાથે લગ્ન પણ અહીં કર્યા હતા.

શોણિતપુર: અહીં બાણાસુર ગઢની નિશાની તથા બાણાસુર, અનિરુદ્ધ અને પંચમુખી મહાદેવની મૂર્તિઓ છે. અસુર રાજા બલિ વામન દ્વારા પગે ચંપાઈને રસાતલમાં ગયો, તે પછી તેના પુત્ર બાણાસુરે શોણિતપુર બાંધી, તેના અસુરો સાથે અહીં નિવાસ કર્યો. ભાગવતમાં દશમસ્કંધના ૬૨માં અધ્યાયમાં આ કથા છે. અહીં જ્યાં બાણાસુરે તપ કર્યું હતું ત્યાં બાણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર પણ છે. એક શોણિતપુર બિહારમાં પણ આવેલું છે.

ગુપ્તકાશી: અહીં બે પ્રાચીન મંદિરો છે. એક ગામની વચ્ચે ચંદ્રશેખર મહાદેવનું અને બીજું અર્ધનારીશ્વરનું જ્યાં વિશ્વનાથ નામનું લિંગ છે. મંદિરની સામે મણિકર્ણિકા કુંડ છે. આ કુંડમાં બે ઝરણાંઓ પડે છે. એક ઝરણાને ગંગા અને બીજાને યમુના માનવામાં આવે છે. આ સ્થળેથી ચૌખમ્મા શિખર દેખાય છે. ગુપ્તકાશીથી બેએક કી.મી. ના અંતરે નાલાગટ્ટી આવે છે. કહે છે કે આ સ્થળે નળ રાજાએ શિવની આરાધના કરી હતી.

ઉખીમઠ: ગુપ્તકાશીથી મંદાકિની નદીને ડાબા કાંઠે થોડે દુર ઊંચાઈ ઉપર ઉખીમઠ ગામ દેખાય છે. દિવાળી બાદ કેદારનાથ બરફથી ઢંકાઈ જાય છે ત્યારે કેદારનાથનું પૂજન અહીં થાય છે. શિવ-પાર્વતી; માન્યાતા, અનિરુદ્ધ અને ઉષાની પાતુની બનેલી મુર્તિઓ છે. પ્રાચીન કાળમાં ઉષાનું આ નિવાસસ્થાન ઉષામઠ કહેવાતું. અપભ્રંશ થઈ ઉખીમઠ નામ થયું.

ત્રિયુગીનારાયણ: કેદારનાથ જવાના માર્ગ ઉપર સીતાપુર ગામથી થોડા ફંટાઈને જતાં ત્રિયુગીનારાયણનું પ્રાચીન તીર્થ આવેલું છે. મંદિર પાસે એક બ્રહ્મકુંડ છે. મંદિરમાં પ્રાંગણમાં બીજો એક કુંડ છે જેમાં કાયમ અગ્નિ પ્રજ્જ્વલિત રહે છે. એમ કહેવાય છે કે શિવ-પાર્વતીનું પાણિગ્રહણ અહીં થયું હતું. અહીંથી સીધા સોનપ્રયાગ જઈ શકાય છે.

સોનપ્રયાગ: અહીં મંદાકિની અને વાસુકી ગંગાનો સંગમ છે.

ગૌરીકુંડ: ગૌરીકુંડ આવતાં પહેલા માર્ગમાં વિનાયક દ્વારા નામનું એક સ્થળ આવે છે. ત્યાં કપાયેલા ગણપતિજીની મુર્તિ છે. પાર્વતીજી સ્નાન કરતા હતા અને શિવજીએ ગણપતિનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું હતું તે કથા આ સ્થાન સાથે સંકળાયેલી છે.

ગૌરીકુંડમાં બે ચોરસ પાકા બાંધેલા કુંડ છે. એક ગરમ પાણીનો અને બીજો ઠંડા પાણીનો. નજીકમાં જ મંદાકિની વહે છે. આ ગરમકુંડની આગળ ખારા પાણીનો કુંડ છે તે ગૌરીકુંડ તરીકે ઓળખાય છે. આ કુંડની દક્ષિણે ઉમા-મહેશ્વર નામની બે શીલાઓ છે. એક નાના મંદિરમાં ગૌરી-મહાદેવ, રાધાકૃષ્ણ, જવાલાભવાનીની ધાતુની મુર્તિઓ છે. મંદિરની પાછળ મીઠાપાણીનો અમૃતકુંડ આવેલો છે.

કેદારનાથ: ગૌરીકુંડથી ચાલતા કે ટૂટની સવારી કરીને કેદારનાથ જવાય છે. ૧૩ કી.મી. અંતર છે. અધવચ્ચે રામબારા આવે છે અહીં નાસ્તા-પાણીની સગવડ છે.

કેદારનાથ જ્યોતિર્લિંગ છે. આ મંદિર હિમાલયનું સૌથી પ્રાચીન અને એક હજાર વર્ષથી વધારે પુરાણું છે. સુમેરૂ પર્વતની તળેટીમાં ઊભેલા આ મંદિરનું નિર્માણ પાંડવોએ કર્યું હતું એમ મનાય છે. કહેવાય છે કે પાંડવોએ અહીં શિવજીને પકડી પાડ્યા હતા પણ શિવજીને પકડાવું નહોતું તેથી તે જમીનમાં ઘુસવા લાગ્યા પણ ભીમે તેમની પીઠનો ભાગ પકડી પાડ્યો અને બાકીનો ભાગ પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયો. પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયેલો ભાગ નેપાલમાં પ્રગટ થયો જે પશુપતિનાથના નામથી પ્રખ્યાત થયો. શિવજીના શરીરના અન્ય ભાગો જ્યાં પ્રગટ થયાં તે પણ કેદાર તરીકે પૂજાયાં. કેદારક્ષેત્રમાં આવા પંચકેદાર (તુંગનાથ, રુદ્રનાથ, મહેશ્વર, કલ્યેશ્વર અને કેદારનાથ)છે.

કેદારનાથ મંદિરની ડાબી બાજુએ લગભગ ચારસો ફુટની ઊંચાઈએ એક નાની ટેકરી ઉપર ભૈરવનાથનું મંદિર છે. એમ કહેવાય છે કે ભૂતકાળમાં અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ માટે. આ ભૈરવ-ઝાંપા ઉપરથી કૂદીને મૃત્યુને શરણ થાતા.

એમ કહેવાય છે કે પાંડવોએ અહીંથી સ્વર્ગારોહણના મહાપંથનો આરંભ કર્યો હતો. મંદિરની પાછળ આદિ શંકરાચાર્યજીની સમાધિ છે. કેદારનાથ મંદિરની ડાબી બાજુએ મંદાકિની નદીના ઉદ્ભવ સ્થાનથી લગભગ ત્રણેક કી.મી. દુર ચોરાવાડી નામનો કુંડ છે. મહાત્મા ગાંધીજીનાં અસ્થિનું વિસર્જન આ કુંડમાં કરાયા બાદ તે ગાંધી સરોવર તરીકે ઓળખાય છે. કેદારનાથથી ૮ કી.મી. દૂર ૧૬૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈ પર વાસુકીતાલ નામનું સુંદર સરોવર છે.

કેદારનાથ જતા રસ્તામાં શ્રી નિલકંઠવર્ણી ગુપ્તકાશી, ઉત્તરકાશી, ગુપ્તપ્રયાગ, ત્રિયુગીનારાયણ, ગૌરીકુંડ વગેરે જગ્યાઓને પાવન કરી કેદારનાથ પધાર્યા હતા. પછી અહીંથી બદરીનાથ પધાર્યા હતા.

ગંગોત્રી

ગંગોત્રી જતાં રસ્તામાં નિચેના અગત્યના સ્થાનો આવે છે.

ઉત્તરકાશી: ઉત્તરકાશી ધરાસૂથી ૩૦ કી.મી. દૂર છે. અને ઋષિકેશથી ૧૪૮ કી.મી. દૂર છે. વારુણી અને અસી નદીનો સંગમ અહીં થતો હોવાથી આ સ્થળને વારાણસી પણ કહેવાય છે. શક્તિના મંદિરમાં જે ત્રિશુળ છે તે ૨૬ ફુટ લાંબુ ઊંચું વિશાળ છે. તેના ઉપર સંસ્કૃતમાં લખાણ છે. પૌરાણિક માન્યતા અનુસાર દેવાસુર સંગ્રામના સમયની એ છૂટી શક્તિ છે. અહીં ગંગાજીનો પ્રવાહ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ વહે છે.

કાશીમાં જે કાશીવિશ્વનાથ, બિંદુમાધવ, મણિકર્ણિકા વગેરે છે તે બધું જ અહીં નાના પાયા પર છે કારણ કે આ ઉત્તરકાશી છે.

ગંગોત્રીના દર્શનીય સ્થાનોમાં ગંગાસ્નાન, ગંગાજીનું મંદિર, કેદાર ગંગા સંગમ અને ધોધ, રુદ્રગંગા સંગમ અને ગૌરીકુંડ તથા સૂર્યકુંડ ગણી શકાય. કહેવાય છે કે ગૌરીકુંડમાં નીચે શિવલિંગ છે તેથી ગંગાજીની ધારા શિવજી પર થતી અભિષેક ધારા ગણાય. આ કારણથી ગંગોત્રીથી રામેશ્વર સુધી ગંગાજીની કાવડ લઈ જનાર ભાવિકો ગૌરીકુંડ પહેલાનાં ગંગા પ્રવાહમાંથી કાવડ ભરતા હોય છે.

ગંગાજીનું મૂળ ઉદ્દગમ સ્થાન ગોમુખ છે. ગંગોત્રીથી ગોમુખ ૨૨ કી.મી. દૂર છે. અહીં બરફના બનેલા એક બોગદામાંથી ગંગાનો પ્રવાહ વેગપૂર્વક બહાર આવે છે, આ બોગદાને જ ગોમુખ કહે છે.

કેદારતાલ ગંગોત્રીથી ૧૮ કી.મી. દૂર છે.

યમુનોત્રી

ઋષિકેશથી યમુનોત્રીનું અંતર ૨૧૯ કી.મી.નું છે. ટિહરીથી આગળ જતાં ધરાસ આવે છે. અહીંથી રસ્તાના બે ફાંટા પડે છે. જમણી બાજુનો રસ્તો ઉત્તરકાશી થઈને ગંગોત્રી જાય છે. ડાબી બાજુનો રસ્તો યમુનોત્રી જાય છે. હનુમાનચઢી સુધી બસ જાય છે. હનુમાનચઢીમાં હનુમાનગંગા અને યમુનાજીનો સંગમ છે. હનુમાનચઢીથી યમુનોત્રી સુધીનું ૧૩ કી.મી. જેટલું અંતર પગપાળા કાપવાનું હોય છે. સવારી માટે ઘોડા પણ મળી રહે છે. યમુનોત્રીનું વાતાવરણ ઘણું ઠંડું હોય છે તેથી યાત્રીઓ યમુનાજીમાં સ્નાન કરતા નથી પણ તમ કુંડમાં સ્નાન કરે છે. અહીં પણ ખૂબ ગરમ પાણીના કુંડો છે તેમાં ભાત અને બટાકા બાફી શકાય છે. મંદિરમાં યમુનાજીની શ્યામ અને ગંગાજીની નાની શ્વેત મૂર્તિ છે. પુરાણોમાં યમુનાજીને યમરાજની બહેન અને શ્રીકૃષ્ણની આઠ પટરાણીઓમાંની એક તરીકેનો ઉલ્લેખ મળે છે. યમુનોત્રી મંદિરથી થોડે દૂર એક દર્શનીય જાહનવી ધોધ છે.

યમુનાજીનું ખરું ઉદ્ભવ સ્થાન અહીંથી ૭ કી.મી. આગળ કલિન્દ પર્વત ઉપર સમર્પિ કુંડમાંથી છે. કલિન્દ પર્વત ઉપરથી નિકળતી હોવાથી કલિન્દી પણ કહેવાય છે. સમર્પિકુંડથી આગળ એક સ્થાન છે જ્યાંથી સુમેરુ પર્વતના દર્શન થાય છે. સ્વામી રામતીર્થ આ સ્થળે ગયા હતા.

વૈષ્ણોદેવી

ત્રેતાયુગમાં રાક્ષસોના અત્યાચારથી જનજીવન કષ્ટપ્રદ બન્યું ત્યારે મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતી અને મહાકાલી - આ ત્રણે દેવીઓએ પોતાના સંમિલિત તેજથી એક દિવ્ય શક્તિનું સર્જન કર્યું. આ દિવ્યશક્તિ તે જ વૈષ્ણોદેવી. આ શક્તિએ બાલિકાનું રુપ ધારણ કર્યું. ત્રિકુટ પર્વતની ટોચ પર એક ગુફામાં આ દેવીનું સ્થાન છે. ગુફામાં મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી અને મહાસરસ્વતીની મૂર્તિ છે. મહાલક્ષ્મીની મૂર્તિ વચ્ચે છે તેને જ વૈષ્ણોદેવી કહે છે. આ ગુફામાંથી જે ઝરણું વહે છે તેને ચરણગંગા કહે છે.

અમરનાથ

શ્રીનગરથી ૧૫૦ કી.મી. દૂર આવેલું છે. આ વિસ્તારમાં બરફનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી અમરનાથની યાત્રા માત્ર અષાઢ અને શ્રાવણ માસમાં જ થાય છે. પહેલગાંવથી અમરનાથ ૪૭ કી.મી. છે. અહીં અમરગંગા નદી છે. અમરનાથ બાબાની ગુફા નદીના કિનારાથી ઊંચાઈ પર છે. આ રસ્તો સીધો ચઢાણનો છે. આ ગુફા શિવ-પાર્વતીના ગુપ્ત સંવાદનું સ્થાન છે. ગુફામાં બરફનું હિમશિવલિંગ રચાય છે. ગુફા ઘણી વિશાળ છે તેમાં ત્રણસોએક માણસો ઊભા રહી શકે તેમ છે. આ સ્થાનની શોધ એક ગુજજર મુસ્લિમે કરી હતી. આથી મંદિરને મળતી ભેટમાંથી દસ ટકા ભાગ આ મુસ્લિમના વંશજોને આપવામાં આવે છે. આ ગુજજર મુસ્લિમો બાબાને માને છે.

અમરનાથની યાત્રાનો પ્રારંભ અષાઢી પૂર્ણિમાથી થાય છે અને શ્રાવણી પૂર્ણિમાએ સમાપન થાય છે. આ સ્થળ શક્તિપીઠ પણ છે.

પુલહાશ્રમ (મુક્તિનાથ)

નેપાળમાં દાખલ થવા માટે છપૈયાથી નિકળી નૌગઢથી ૬૦ કી.મી. દૂર લુંબીની જવાય છે. આ સ્થળ ભગવાન બુદ્ધનું જન્મસ્થાન છે. અહીંથી પોખરા ૧૭૬ કી.મી. દૂર છે. ગોરખપુરથી બસમાં સુનોલી (બોર્ડર) થઈને પણ પોખરા જઈ શકાય છે. જોમસોમ ૮૦૦૦ ફૂટ અને મુક્તિનાથ ૧૨૫૦૦ ફૂટ ઊંચાઈ પર છે.

નેપાળમાં આવેલું આ મુક્તિનાથ એક ખૂબ પવિત્ર યાત્રા ધામ છે. ચાલીને જઈએ

તો પોખરાથી મુક્તિનાથ પાંચ-સાત દિવસનો રસ્તો ગણાય. પગપાળા રસ્તો અતિ સુંદર પ્રદેશમાંથી પસાર થાય છે. ગાઢ જંગલો, નદી, ઝરણાંઓ, પર્વતો, ધોધ, પશુપક્ષીઓથી ભરપૂર આ રસ્તે ચાલીને જવાની મજા જ કંઈક ઓર છે. ચાલવું ન હોય તેના માટે પોખરાથી જોમસોમ સુધી વિમાનમાં અને ત્યાંથી ચાલતાં અથવા ઠેઠ મુક્તિનાથ સુધી પણ વિમાનમાં જઈ શકાય છે. જોમસોમથી મુક્તિનાથનો પગપાળા પંથ ૧૮કી.મી. છે. ધોડા પણ મળે છે. જોમસોમમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર-કાલુપુરની ધર્મશાળા શ્રીસંત સ્વામી સંભાળે છે.

જેમ નારાયણ પર્વતની ગોદમાં બદ્રીનાથ ધામ આવેલું છે તેમ મુક્તિ પર્વતની ગોદમાં **મુક્તિનાથ** ધામ આવેલું છે. મુક્તિનાથની ચારે બાજુના દશયોજન વિસ્તારના પર્વતીય ક્ષેત્રને શાલિગ્રામક્ષેત્ર કહે છે. મંદિરની ચારેબાજુ વૃક્ષોનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું છે. મંદિરની પરિક્રમા માર્ગમાં ગૌમુખમાંથી વહેતી ૧૦૮ જલધારાઓ છે. મંદિરમાં છેક અંદર સુધી જઈ શકાય છે. ભગવાનના ચરણ સ્પર્શ કરી શકાય છે. ભગવાન મુક્તિનાથ (નારાયણ)ની પંચધાતુની સુંદર પદ્માસનસ્થ ચતુર્ભુજ પ્રતિમા છે. ઉપર શેષનાગ સાત ફેણથી છાયા કરી રહ્યા છે. ભગવાનના ઉપરના બંને હાથમાં શંખચક્ર છે અને નીચેના બંને હાથ અભયવરદ મુદ્રામાં છે. લક્ષ્મીજી, શ્રીદેવી, શ્રીભુદેવી, સરસ્વતી, શ્રી નરનારાયણદેવ, ગરુડજી તથા રામાનુજાયર્યની મૂર્તિઓ પણ છે. આ સ્થાને દીપ પ્રગટાવવાનું માહત્ત્ય ગણાય છે.

સ્કંદપુરાણમાં મુક્તિનાથના માહાત્મ્યની કથા છે. બ્રહ્માજીએ આ ક્ષેત્રમાં એક યજ્ઞ કરવાનું વિચાર્યું. તેમણે જળ ઉપર અગ્નિ પ્રગટ કર્યો. સૌ દેવી-દેવતાઓનું આવાહન કર્યું. યજ્ઞ અંતે દેવ-દેવીઓ પ્રસન્ન થયાં. પ્રસન્ન થયેલાં ભગવાન વિષ્ણુ અહીં શાલિગ્રામ રુપે બિરાજે છે, ભગવાન શંકર જલમાં અગ્નિ જ્યોતિરુપે બિરાજે છે, અન્ય દેવ-દેવીઓ પહાડ, પથ્થર, નદી, ઝરણાં, વૃક્ષોનું રુપ ધારણ કરીને અહીં રહે છે એટલે આ ક્ષેત્ર પરમ પવિત્ર મનાય છે. અહીં ઝારકોટ નામના પહાડમાં **શાલિગ્રામ** મળે છે.

નેપાલમાં ગંડકી નદીની સાત (ધર્મધારા, યશોધારા, વિશ્વધારા, શ્વેતધારા, રત્નધારા, સુવર્ણધારા અને કૃષ્ણભાધારા-કાલીગંડકી) ધારાઓ છે. આ છેલ્લી ધારા **કાલીગંડકી** દામોદર કુંડમાંથી નિકળે છે તેને જ **નારાયણી** કહે છે. આ નદીમાંથી શાલિગ્રામ મળે છે. કાકબેનીમાં દામોદરકુંડમાંથી આવતી નારાયણી અને મુક્તિનાથથી આવતી ગંડકીનો સંગમ છે.

અહીં ઋષભદેવના પુત્ર ભરતજીએ જે જગ્યાએ તપ કરેલું તે જગ્યાએ શ્રી **નિલકંઠવર્ણી**એ તપ કર્યું હતું. પોખરામાં પણ નિલકંઠવર્ણી પધારેલ છે.

અહીં એક **જવાલાદેવી**નું સ્થાન છે. એક મોટા ઓરડામાં આ જવાલાદેવીનું સ્થાન છે. તેમાં એક ગરમ પાણીનું ઝરણું વહે છે. આ ઝરણાંના વહેવાનો અવાજ આવે છે પણ ઝરણાંના દર્શન થતાં નથી. આ પાણી ઉપર એક અગ્નિજવાલા સતત પ્રજ્વલિત રહે છે. એક બાકોરામાંથી આ અગ્નિ જવાલાના દર્શન થાય છે. ઓરડો સાવ અંધારિયો છે. આ

એક બૌદ્ધ ગોમ્પા છે. અહીં બધા બૌદ્ધ ધર્મીઓની જ વસ્તી છે. અહીં એક નૃસિંહ મંદિર છે તે ખરેખર તો બૌદ્ધ ગોમ્પા છે.

જનકપુર

નેપાળમાં આવેલ આ જનકપુર ભારતની સરહદથી બહુ દુર નથી. બિહારના પટણા તથા સીતામઢી થઈને જનકપુર જઈ શકાય છે.

જનકપુર સીતાજીના પિતા જનક રાજની રાજધાનીનું શહેર હતું. ભગવાન રામ અને સીતાજીના લગ્ન અહીં થયા હતા. જાનકી મંદિર એ અહીંનું મુખ્ય મંદિર છે. અહીં એક ગંગાસાગર સરોવર છે તેમાં સ્નાનનું માહાત્મ્ય છે.

જાનકી મંદિરના વિસ્તારમાં એક દેવી મંદિર અને વિવાહ મંડપ છે. અહીં ભગવાન રામ અને જાનકીજીના ઉપરાંત લક્ષ્મણ-ઉર્મિલા, ભરત-માંડવી તથા શત્રુઘ્ન-શ્રુતકીર્તિનાં લગ્ન પણ અહીં થયેલાં. અહીંથી થોડે દુર ધનુષ્યયજ્ઞ થયો હતો તે સ્થળ છે. ઉપરાંત કુલવાડી નામનું સ્થાન છે જ્યાં ભગવાન રામ અને સીતાજીનું પ્રથમ મિલન થયું હતું. આ ઉપરાંત બીજા પણ મંદિરો છે.

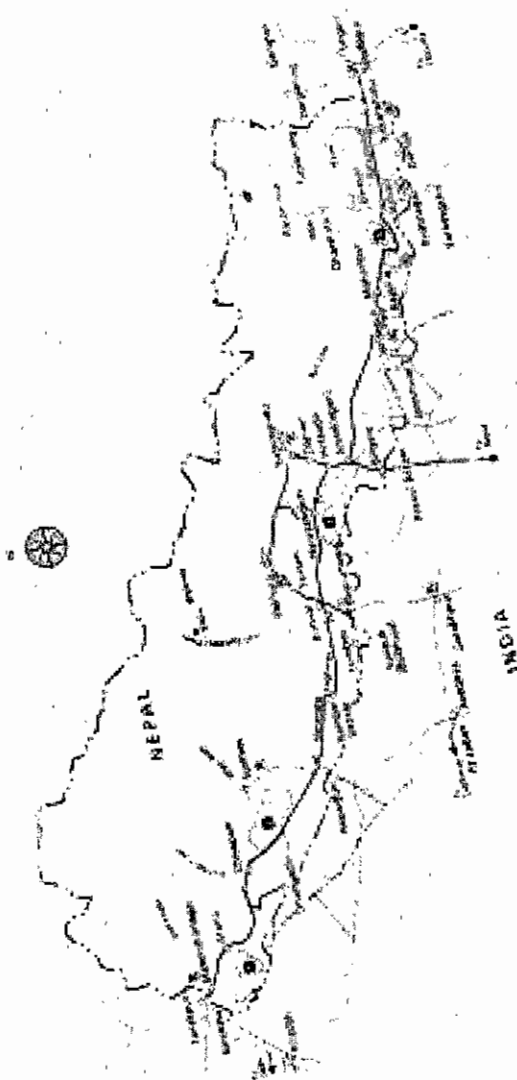
સમય હોય તો આ સ્થળની મુલાકાત અવશ્ય લેવા જેવી છે.

નેપાળ-પશુપતિનાથ

નેપાળના કાઠમંડુમાં ભગવાન પશુપતિનાથનું મંદિર બાગમતી નદીના જમણા કાંઠે આવેલું છે. મંદિરમાં ભગવાન શંકરનું પંચમુખી શિવલિંગ છે જેના ચારે દિશાના દરવાજામાંથી દર્શન થાય છે. નદીના સામેના કિનારે દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગનાં બાર મંદિરો છે. આ મંદિરોની રચના એવી કરેલી છે કે એક જ સ્થાને ઊભા રહીને બારે જ્યોતિર્લિંગના દર્શન કરી શકાય છે. અહિં નિલકંઠવર્ણી પધારેલ છે.

કાઠમંડુ શહેરની ઉત્તર દિશામાં લગભગ ૮ કી.મી. અંતરે શેષશાયી વિષ્ણુની અતિ વિશાળ ૨૦ ફુટ લાંબી પ્રતિમા છે. ભગવાન વિષ્ણુ શેષનાગની પથારી પર સૂતા છે. આ મુર્તિને બૌદ્ધો, શૈવો અને વૈષ્ણવો પણ માને છે તેથી તેને બુદ્ધનિલકંઠનારાયણ કહે છે.

કાઠમંડુથી ભારત જતાં મુખ્ય માર્ગ પર લગભગ ૧૦૦ કી.મી. ના અંતરે ૮૦૦૦ ફુટની ઊંચાઈએ સિંભનજયંગઘાટ આવેલો છે. હિમગિરિ દર્શન માટે આ સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન છે. અહીંથી પશ્ચિમથી પૂર્વ સુધીની સળંગ હિમગિરિમાળા જોઈ શકાય છે. એવરેસ્ટ, અન્નપૂર્ણા, ધવલગિરિ આદિ શિખરો અહીંથી જોઈ શકાય છે.

દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ

- શ્રી સોમનાથ (પ્રભાસ પાટણ- ગુજરાત)
 શ્રી મલ્લિકાર્જુન (શ્રી શૈલ- આંધ્રપ્રદેશ)
 શ્રી મહાકાલેશ્વર (ઉજ્જૈન- મધ્યપ્રદેશ)
 શ્રી ઓમકારેશ્વર (ઓમકારેશ્વર- મધ્યપ્રદેશ)
 શ્રી ભીમાશંકર (પૂના પાસે - મહારાષ્ટ્ર)
 શ્રી રામેશ્વર (રામનાદ જિલ્લો - તામિલનાડુ)
 શ્રી કાશી વિશ્વનાથ (વારાણસી - ઉત્તરપ્રદેશ)
 શ્રી ત્ર્યંબકેશ્વર - (નાસિક પાસે - મહારાષ્ટ્ર)
 શ્રી કેદારનાથ (ઉત્તરાખંડ - હિમાલય)
 શ્રી ધૃષ્ણેશ્વર (ઔરંગાબાદ પાસે - મહારાષ્ટ્ર)
 શ્રી વૈદનાથ
 શ્રી નાગેશ્વર

આ બાર જ્યોતિર્લિંગમાંનાં છેલ્લાં બે - વૈદનાથ અને નાગેશ્વરનાં ત્રણ ત્રણ વૈકલ્પિક સ્થાનો ગણાવવામાં આવે છે. નાગેશ્વરના ત્રણ સ્થળો: એક દ્વારકાથી ગોપી તળાવ જતાં રસ્તામાં આવે છે તે. બીજું નાગેશ્વર મંદિર હિમાલયમાં છે તે અને ત્રીજું ઔઠા ગામ પાસે મહારાષ્ટ્રમાં છે તે. શિવપુરાણ પ્રમાણે દ્વારકા પાસે આવેલું નાગેશ્વર આધારભૂત જ્યોતિર્લિંગ ગણવામાં આવે છે. તે જ રીતે વૈદનાથના ત્રણ સ્થળો: એક મહારાષ્ટ્રમાં પરલી પાસે છે તે, બીજું ઝારખંડમાં દેવધર વિસ્તારમાં છે તે અને ત્રીજું હિમાચલ પ્રદેશમાં છે તે. શિવપુરાણના ઉલ્લેખ મુજબ બિહારનું વૈદનાથ પ્રમાણભૂત હોય તેમ લાગે છે.

ચાર ધામસમપુરીપાંચ સરોવર

બદરીનાથ
 જગન્નાથપુરી
 રામેશ્વર
 દ્વારકા

અયોધ્યા
 મથુરા
 હરદ્વાર
 કાશી
 કાંચીપુરી
 અવંતિકા
 દ્વારકા

પુષ્કર સરોવર (રાજસ્થાન)
 નારાયણ સરોવર (ગુજરાત)
 પંપા સરોવર (કર્ણાટક)
 માન સરોવર (હિમાલય)
 બિંદુ સરોવર (ગુજરાત)

ગુજરાત બહારના અગત્યના શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિરોના સરનામાં

મુંબઈ

શ્રી સહજાનંદ માર્ગ, ત્રીજો ભોઈ વાડો,
ભૂલેશ્વર, મુંબઈ - ૪૦૦૦૦૨
ફોન નં. ૨૨૪૨૨૩૨૦, ૨૨૪૨૯૯૨૨

બુરહાનપુર

સિલમપુરા, બુરહાનપુર
જિ. ખંડવા. (મધ્યપ્રદેશ)
ફોન નં. (૦૭૩૨૫)૨૪૧૦૮૪

આર.બી. મહેતા રોડ, ઘાટકોપર,
પૂર્વ મુંબઈ.
ફોન નં. (૦૨૨)૨૫૧૫૮૮૪૭

મદ્રાસ (ચેન્નાઈ)

૧૩, એકામ્બરેશ્વર, અગ્રહરમ્,
મદ્રાસ - ૬૦૦૦૦૩
ફોન નં. (૦૪૪)૨૫૩૫૬૫૭૯

કલ્યાણ - શંકરરાવ ચોક,
જિ. થાણા - ૪૨૧૩૦૧
ફોન નં. (૦૨૫૧)૨૨૦૪૩૦૦

બેંગલોર

શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ(રાજકોટ)
પ્લોટ - ૬૦-એ, સેક્ટર-૨૯,
વાસી, નવી મુંબઈ-૪૦૦૭૦૩
ફોન નં. (૦૨૨)૨૭૬૫૩૬૫૮,

શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ(રાજકોટ)
પોસ્ટ-કુમ્બાલગોડ, મૈસુર રોડ,
વાયા-કેન્ગેરી, બેંગલોર-૫૬૦૦૭૪
ફોન નં. ૯૮૪૫૧-૯૫૦૦૦ (મો.)

હેદરાબાદ

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર (ભૂજ)
વિલેપાર્લે, હાઈવે ઉપર, એરોડ્રામ સામે,
મુંબઈ.
ફોન નં. ૬૧૨૧૮૩૩

શ્રી સ્વામિનારાયણ ગુરુકુલ(રાજકોટ)
આર.આર. ડીસ્ટ્રીક્ટ, મોઈનાબાદ મંડલ
ચેવલા રોડ, હેદરાબાદ- ૭૫(એ.પી.)
ફોન(૯૨૩)૨૩૫૨૮૮-૮૯(૦૮૪૧૩)

નાસિક

પંચવટી, આગ્રા રોડ, તપોવન આશ્રમ,
નાસિક-૪૨૨૦૦૩
ફોન નં. (૦૨૫૩)૨૫૧૪૫૭૦

કાશી (બનારસ)

કે, ૧-૧, મચ્છોદરી પાર્ક, ગાય ઘાટ,
બનારસ-૨૨૧૦૦૧ (યુ.પી.)
ફોન નં. (૦૫૪૨)૨૪૩૫૪૯૨

કલકત્તા

૪૬-બી, રાધા બજાર લેન,
કલકત્તા - ૭૦૦૦૦૧
ફોન નં. (૦૩૩)૨૨૫૪૦૧૦

છપૈયા

પોસ્ટ: સ્વા. છપૈયા, તા. મનકાપુર
જિ. ગોન્ડા (યુ. પી.) - ૨૭૧૩૨૦
ફોન નં. (૦૫૨૬૬)૨૫૪૨૧૩

અયોધ્યા

રાયગંજ, રેલ્વે સ્ટેશન પાસે,
અયોધ્યા, જિ. કૈંઝાબાદ (યુ. પી.)
ફોન નં. (૦૫૨૭૮)૨૩૨૦૩૯

મથુરા

શ્રી સ્વામિનારાયણ માર્ગ, કમ્પુઘાટ,
મથુરા. (યુ. પી.)
ફોન નં. (૦૧૫૬૫)૨૪૦૩૧૪૦

અલ્હાબાદ

મહાત્મા ગાંધી રોડ, કે. પી. કોલેજ સામે,
અલ્હાબાદ (યુ. પી.)
ફોન નં. (૦૫૩૨)૨૬૦૪૯૧૪

હરિદ્વાર

શંકરાચાર્ય ચોક, કનખલ રોડ,
હરિદ્વાર- ૨૪૮૪૦૮ (યુ. પી.)
ફોન નં. (૦૧૩૩૪) ૨૪૧૪૦૭

ધુલિયા

આગ્રા રોડ, શરાફ બજાર, ધુલિયા
ફોન નં. (૦૨૫૬૨) ૨૨૩૬૭૨૨

બદ્રીનાથ

બસ સ્ટેન્ડની પાસે,
બદ્રીનાથ ધામ, જિ-ચમોલી.
ફોન નં. (૦૧૩૮૧) ૨૨૨૨૪૬

ન્યુ દિલ્હી

૨૧, ગુજરાત વિહાર, વિકાસ માર્ગ,
પેટ્રોલ પંપ સામે, જમુના ઘાટ,
ન્યુ દિલ્હી - ૧૦૦૦૯૨
ફોન નં. (૦૧૧) ૨૪૨૮૮૭૧

જયપુર

દીનાનાથની ગલી, ચાંદપોલ બજાર,
જયપુર
ફોન નં. (૦૧૪૧) ૨૩૨૦૬૯૮

નાથદ્વારા

બસ સ્ટેન્ડ સામે, નેશનલ હાઈવે નં. ૮
નાથદ્વારા
ફોન નં. (૦૨૮૫૩) ૨૩૧૩૬૩

ખાણ

તા. રેવદળ, જિ. શિરોહી
(રાજસ્થાન)
ફોન નં. (૦૨૮૭૫) ૨૬૪૦૦૪

નેપાળ

શ્રી સ્વામિનારાયણ (રામ) મંદિર,
પારદી વિરાંટા, પોખરા
ફોન નં. ૦૦૮૭૭ ૬૧-૫૨૨૬૫૧
શ્રી સ્વામિનારાયણ ધર્મશાળા-જોમસોમ
ફોન નં. ૦૦૮૭૭ ૬૮૪૦૦૦૫ પીપી

ઉત્તરવાના અને રાત્રી રોકાણ માટેના અગત્યના સરનામાં

આંધ્રપ્રદેશ

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
દીપક ભુવન, હનુમાન ટેકરી
હેદ્રાબાદ-૧ ટે.નં. ૫૯૨૫૭૨

ગોયંકા ધર્મશાળા, ભૂવનેશ્વર
દુધવાળાની ધર્મશાળા, ભૂવનેશ્વર
બંને બિંદુ સાગરના કિનારે

ઉત્તર પ્રદેશ

ગુજરાત પ્રગતિ સમાજ
૪-૩-૨૫૯, વિદ્યામંદિર લેન,
બેંક સ્ટ્રીટ, હૈદરાબાદ-૫૦૦૧૯૫

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
૩૫૬, મુઢી ગંજ, કટધર રોડ
અલ્હાબાદ-૨૧૦૦૦૩

બાબારામદેવજીની ધર્મશાળા
હાઈવે ઉપર,
એલમપાટા, તુની ડીસ્ટ્રીક્ટ
(શ્રીકાકુલમ્ થી વિજયવાડા જતાં
આશરે ૧૯૦કી.મી.પીન્ડરૂ શહેર પછી)

ગોકળદાસ તેજપાળની ધર્મશાળા
અલ્હાબાદ.

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
કચેહરી ઘાટ, બેલનગંજ, આગ્રા-૪

આસામ

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
ઈશ્વરલાલ મણીલાલ એન્ડ કું.
ફેન્સી બજાર, ગૌહતી

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
શ્રી હસમુખ બી. શાહ
સી. કે. ૧૮૫, નંદલાલ સાહુલેન
વારાણસી.

ઓરિસ્સા

શ્રી ધનજી મુળજી ધર્મશાળા
ગ્રાંટ રોડ, જગન્નાથપુરી

શ્રી સુરતવાલાની ધર્મશાળા
મુખ્ય મંદિર પાસે, યમુના કાંઠે, મથુરા.

શ્રી ઉત્કલ ગુજરાતી સમાજ
જગન્નાથ સો મીલ, કટક રોડ
ભુવનેશ્વર-૯

ઉત્તરાંચલ
શ્રી હરિદ્વાર ગુજરાતી ધર્મશાળા ટ્રસ્ટ
પૂ. છગનબાપા સ્મારક ભવન
રા.બ. જસસારામ માર્ગ
હરિદ્વાર-૨૪૮૪૦૧

ગોયંકા ધર્મશાળા, જગન્નાથપુરી
બાંગડા ધર્મશાળા, જગન્નાથપુરી

શ્રી સ્વામિનારાયણ આશ્રમ
પાવન ધામ પાછળ
હરિદ્વાર

કર્ણાટક

શ્રી ગુજરાતી મિત્રમંડળ
દેનાબેક કેમ્પ, ગોવાડા રોડ,
બેંગલોર-૯

શ્રી મૈસુર ગુજરાતી સમાજ
ગોપાળજી એન્ડ સન્સ, શાંતાપેઠ
મૈસુર-૧

એસ. એ. ટુરીસ્ટ હાઉસ
વેટેનરી હોસ્પિલ સામે, બંડા મકાન,
કેસરી રોડ, મૈસુર

કેરાળા

શ્રી કોચીન ગુજરાતી મહાજન
ન્યુ રોડ, કોચીન-૨.

શ્રી મુળજી જેઠા ધર્મશાળા
ત્રિવેન્દ્રમ

તામિલનાડુ

શ્રી ગુજરાતી મંડળ
૧૧૬, પ્રકાશમ રોડ (બ્રોડ વે)
મદ્રાસ - ૬૦૦૧૦૮

* પરમાનંદ છોટાદાસ ધર્મશાળા
સ્ટેશન પાસે, મદ્રાસ

આંધ્ર મહિલા સભા ટૂરિસ્ટ હોસ્ટેલ
મદ્રાસ

તિરુપતિ દેવસ્થાનમ્ ધર્મશાળા
રેલ્વે સ્ટેશન પાસે
તિરુપતિ

સૌરાષ્ટ્ર ચોલ્ટ્રી
સ્ટેશન સામે, કુંભકોણમ્.
શ્રી બાંગડની ધર્મશાળા
ચિદંબરમ્

શ્રી મદુરાઈ ગુજરાતી સમાજ
બી.એચ.પી.જી. ચર્ચલેન,
વાય એસ સી એ પાસે,
મદુરાઈ - ૬૨૫૦૦૧

શ્રી બાંગડ ધર્મશાળા
રેલ્વે સ્ટેશન પાસે
મદુરાઈ

શ્રી કોઈમ્બતુર ગુજરાતી સમાજ
૧૨-૨, સીરીયન ચર્ચ રોડ નં. ૨
આર.એસ.પુરમ્, કોઈમ્બતુર-૨

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
અન્નપૂર્ણા ગુજરાતી હોટલ,
મંદિરની પાસે, કન્યાકુમારી.

સ્વામી વિવેકાનંદ આશ્રમ
કન્યાકુમારી

શ્રી ગુજરાતી ભવન
૧૫-૧૬, સન્નિધિ સ્ટ્રીટ, રામેશ્વરમ.

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
૫૨, ગુર્જલી સ્ટ્રીટ,
તીરુચીલાપલ્લી - ૪.

પોંડિચરી

ગુજરાતી સમાજ
૧૩-૧૪, સંઘવી સ્ટ્રીટ,
રામેશ્વર મંદિરના મેઈન ગેટ સામે,
પોંડિચરી.

શ્રી અરવિંદ આશ્રમ અતિથિગૃહ
પોંડિચરી

ગોવા

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
શ્રી ખુશાલદાસ ગોસલિયા
એક્સપોર્ટ - ઇમ્પોર્ટ
ગોવા.

મહારાષ્ટ્ર

શ્રી તપોવન બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ
પંચવટી, આગ્રા રોડ,
નાસિક- ૪૨૨૦૦૩

શ્રી ગુજરાતી વિકાસ મંડળ
શ્રી ગુજરાતી વિદ્યામંદિર,
ખારાકુવા, ઔરંગાબાદ.

સમર્થ ધર્મશાળા,
બાલાજી ધર્મશાળા,
શ્રી ચન્દ્રસાગર ધર્મશાળા,
ઔરંગાબાદ.

પાટીદાર સેવા સમાજ,
નવયુગ નિવાસ, ૪ અને ૭ માં માળે,
લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈ - ૪.

ગુજરાતી ધર્મશાળા
(જાદવજી જેઠાભાઈ સેનેટોરિયમ)
પંઢરપુર

મધ્યપ્રદેશ

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
નાસિયા રોડ, સંયોગિતા ગંજ,
ઈન્દોર - ૪૫૦૦૨૧

શ્રી રાવજીભાઈ રામજી ક્રીન્દ્રાક્ટર
ગુજરાતી અતિથિગૃહ, મહારાણી રોડ,
શાસ્ત્રી ચોક પાસે, ઈન્દોર.

પંચદેવ મંદિર, ઈન્દોર.

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
ન્યુ રોડ, અવંતી કાર્યાલય,
તિલક માર્ગ, ઉજ્જૈન.

શ્રી પ્રાગજીભાઈ જેઠાભાઈ વીરજી
યાત્રીગૃહ, ન્યુ રોડ, ઉજ્જૈન.

ગુજરાત પટેલ સમાજ
ક્ષિપ્રા કિનારે, રામજી મંદિર,
ઉજ્જૈન.

શ્રી ભોપાલ ગુજરાતી સમાજ
મેઈન રોડ, ભોપાલ.

પાહીલ નિકેતન જૈન ધર્મશાળા
ખાજુરાહો.

ત્રિપાઠી લોજ (ધર્મશાળા)
શારદા ગ્રામીણ બેંકની બાજુમાં,
ચિત્રકુટ.

શ્રી રામ ધર્મશાળા
સીતાપુર (ચિત્રકુટ)

જયપુરીયા ધર્મશાળા
ચિત્રકુટ

રાજસ્થાન

શ્રી ગુજરાતી સમાજ અતિથિગૃહ
ચાંદાપોળ બજાર, જયપુર.

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
ગુજરાતી સમાજ માર્ગ, સી. સ્કીમ
જયપુર - ૩૦૨૦૦૧

શ્રી ગુજરાતી મહામંડળ
ગેંદાલાલ સ્ટ્રીટ, હાથીભાટા,
અજમેર.

ગોકળદાસ તેજપાળની ધર્મશાળા
શ્રીનાથદ્વારા.

બિહાર

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
વસંત જ્વેલર્સ, પટ, શહીદ
રોડ, ગયાજી.

જુગલ કિશોર બિરલા ધર્મશાળા,
બુધ્ધગયા.

હજારીમલ દૂધવાળાની ધર્મશાળા
સ્ટેશન પાસે
વૈદનાથ ધામ

પશ્ચિમ બંગાળ

શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી સમાજ
લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર પાસે, ભવાની પોર
કલકત્તા.

શ્રી પાટીદાર સમાજ
૨૧, આર. એન. મુખરજી રોડ,
કલકત્તા - ૧

દિલ્હી

શ્રી ગુજરાતી સમાજ
૨, રાજ નિવાસ માર્ગ,
સિવિલ લાઈન્સ, દિલ્હી-૧૧૦૦૫૪

શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિર
રીંગ રોડ, સંન્યાસ આશ્રમ પાસે
આંતર રાજ્ય બસ સ્ટેન્ડ પાસે,
દિલ્હી-૧૧૦૦૫૪

શ્રી ગુજરાતી ભવન
અશોક હોટલની પાછળ,
કૌટિલ્ય માર્ગ, નવી દિલ્હી-૧૧

કાઠમંડુ (નેપાળ)

ગૌશાળા - ધર્મશાળા
(પશુપતિનાથ મંદિરથી નજદીકમાં જ)
કાઠમંડુ

અગત્યના સ્થળો માટે કી.મી. અંતર ચાર્ટ

સ્થળથી	શહેરમાં	અંતર કી.મી.માં	ચિદમ્બરમ્	૧૦૪
અમદાવાદ		૦૦૦	કુંભકોનમ્	૦૭૪
ડાકોર		૦૮૦	તાંજોર	૦૫૭
ઈંદોર		૩૩૭	ત્રીચી	૦૫૫
ઉજજૈન	૨૦	૦૬૬	શ્રીરંગમ્	૦૦૩
ચિત્રકુટ	૨૫	૭૪૪	મદુરા	૧૫૪
અલ્હાબાદ	૧૫	૧૧૮	(સુંદરરાજ	૦૨૫)
(આગ્રા		૪૩૩)	રામેશ્વર	૧૬૭
છપૈયા	૨૦	૧૮૫	દર્ભશયન	૦૬૯
અયોધ્યા	૧૫	૦૩૫	સેતુકરાઈ	૦૦૪
કાશી	૧૫	૨૦૯	તીરુનેવલ્લી	૧૮૫
સારનાથ		૦૧૦	કુટ્ટાલમ્	૧૦ ૦૬૧
બુધ્ધગયા		૨૫૫	તેનકાશી	૦૦૬
ગયાજી		૦૧૨	પાપનાશનમ્	૦૩૭
કલકત્તા	૩૦	૪૪૧	તોતાદ્રી	૦૬૪
(ગંગાસાગર જતા-આવતા)		૧૮૦)	છોટેનારાયણ	૦૧૮
ભુવનેશ્વર		૪૮૦	લંબેનારાયણ	૦૧૪
કોણાર્ક		૦૩૨	કન્યાકુમારી	૧૨ ૦૨૯
જગન્નાથપુરી	૧૩	૦૪૬	શુચિન્દ્રમ્	૦૧૪
સાક્ષીગોપાલ		૦૧૯	આદિકેશવ	૦૩૮
શ્રીકાકુલમ્		૩૬૧	કોવલમ્ બીચ	૦૨૬
આદીકુર્મ		૦૧૬	ત્રિવેન્દ્રમ્	૧૧ ૦૧૮
રાજમહેન્દ્રી		૩૪૦	જનાર્દન	૦૬૪
શ્રીશૈલમ્		૨૨૦	કોચીન	૧૮૬
તિરુપતિ		૪૨૯	કાલડી	૦૪૮
મદ્રાસ	૫૦	૧૫૨	ગુરુવાયર	૦૮૮
શિવકાંચી		૦૮૨	ઊટી	૨૦૦
વિષ્ણુકાંચી		૦૦૫	મૈસુર	૧૫૫
ભૂતપુરી		૦૩૬	શ્રીરંગપટ્ટનમ્	૦૩૦
પક્ષીતીર્થ		૦૩૭	(વધુ આગળના પૃષ્ઠ પર)	
મહાબલીપુરમ્	૧૦	૦૧૬		
પોરેચરી		૧૫૫		

ભારત તીર્થયાત્રા

૬૩

બેંગલોર	૩૦	૧૨૭	બેંગલોર	૦૦૦
શુંગેરી		૩૩૫	હોસ્પેટ	૩૬૩
જોગફોલ્સ		૦૪૫	પંપાસરોવર	૦૮ ૦૧૭
ગોવા પંજીમ		૧૪૭	બીજાપુર	૨૩૨
(મુંબઈ)		૫૮૨)	પંઢરપુર	૧૪૪
પૂના		૪૯૫	(પરલી) બૈજનાથ-મહારાષ્ટ્ર	૨૫૨
મુંબઈ		૧૭૦	ઔઢા નાગનાથ	૧૧૩
(નાસિક)		૧૮૫)	ધુખેશ્વર	૨૧૯)
સુરત		૨૭૩	ઔરંગાબાદ	૨૬૫
અમદાવાદ		૨૭૮	દૌલતાબાદ	૦૧૦

સ્થળથી શહેરમાં બે સ્થળ વચ્ચે

અમદાવાદ		૦૦૦
શામળાજી		૧૨૮
કેસરીયાજી		૦૬૩
ઉદ્દેપુર	૧૫	૦૫૦
નાથદ્વારા		૦૫૧
અજમેર		૧૮૩
પુષ્કર		૦૧૧
જયપુર	૩૦	૧૫૯
આગ્રા		૨૪૦
મથુરા	૪૦	૧૪૦
દિલ્હી	૬૬	૧૫૮
(કુરુક્ષેત્ર)		૧૫૦)
હરદ્વાર		૨૨૨
ઋષિકેશ		૦૨૪
મસુરી		૦૭૭
નેમિષારણ્ય		૪૬૦
અયોધ્યા		૨૩૪

ધુખેશ્વર	૦૦૧
શીરડી	૧૮૯
ભીમાશંકર	૧૬૧
નાસીક	૩૦ ૧૮૮
ત્ર્યંબક-નાસીક જતા-આવતા	૦૫૦
સુરત	૨૩૨
ભરુચ	૦૯૬
વડતાલ	૧૦૯
અમદાવાદ	૦૮૫

સળંગ બસ માર્ગ

ઋષિકેશથી	કી.મી.માં	ઊંચાઈ-ફુટ
ઋષિકેશ	૦૦૦	—
રુદ્રપ્રયાગ	૧૪૧	૦૨૦૦૦
જોષીમઠ	૨૫૩	૦૬૦૦૦
બદરીનાથ	૨૯૮	૧૦૨૫૦
ગૌરીકુંડ	૨૦૯	
કેદારનાથ પગપાળા	૧૪	૧૧૭૫૦
હનુમાનચટ્ટી	૨૦૬	૦૭૦૦૦
યમુનોત્રી પગપાળા	૧૩	૧૦૦૦૦
ઉત્તરકાશી	૧૪૮	૦૪૦૦૦
ગંગોત્રી	૨૪૦	૧૦૩૦૦
મસુરી	૦૭૭	૦૬૦૦૦
(એવરેસ્ટ	—	૨૯૦૨૮)

પ્રવાસ દરમ્યાન શી સાવધાની રાખશો -----

તમારો પ્રવાસ નિરવરોધ, હેરાનગતિ વિનાનો બને તે માટે નીચેની સાવધાની જરૂર રાખશો.

--- જો ખાનગી કાર-મેટાડોર ભાડે કરીને જતા હો તો તેનો નંબર, ડ્રાઇવરનું નામ સરનામું અચૂક મેળવી લેજો.

--- પ્રવાસમાં કીંમતી ઘરેણાં - દાગીના લેવાનું ટાળજો.

--- તમારા મિત્રો - સ્વજનોના ફોન નંબર નોંધીને સાથે લઈ જજો, જેથી અણધારી પરિસ્થિતિમાં તમે તેમનો સંપર્ક કરી શકો.

--- તમે પ્રવાસનો જે રૂટ નક્કી કર્યો હોય તેની જાણ તમારા પાડોશીને તથા ખાસ સ્નેહીને કરશો, જેથી એ લોકો પણ કોઈક ઓચિંતી પરિસ્થિતિમાં તમારો સંપર્ક કરી શકે.

--- પ્રવાસમાં ગમે ત્યાં, ગમે તે ખાવાની ટેવ રાખશો નહિ.

--- કેટલીક પ્રાથમિક સારવારની દવાઓ તથા અન્ય સામગ્રી સાથે રાખજો.

--- અજાણ્યા માણસો ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહિ. કામ પૂરતી જ વાત કરજો.

--- હોટલ-ધર્મશાળોના ચાર્જ વગેરે નક્કી કરી બરાબર જાણી લીધા પછી જ ત્યાં ઉતરજો.

--- વધુ પડતી રકમ સાથે ન રાખી શકો તો ટ્રાવેલર્સ ચેક રાખશો.

--- પ્રવાસ દરમ્યાન દારુ-જુગાર કે અન્ય કોઈ ગેરકાનુની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેશો નહિ.

નોંધ: --દક્ષિણ ભારતમાં ધર્મશાળાને ‘સત્રમ્’ અથવા ‘ચૌલ્ટ્રી’ કહેવામાં આવે છે.

--મંદિરને ‘કોવિલ’ કે ‘કોઈલ’ કહેવામાં આવે છે. મંદિરના ઉંચા ગોપુર દૂરથી જ દેખાઈ પડે છે.

પ્રેરણા...

સમગ્ર ભારત વર્ષના તીર્થોની યાત્રા કરવાનું સદ્ગુણ્ય લગવાન અને મોટા સંતોની કૃપાથી જ આપણ ચલ શકે. ઇચ્છેલે લગવાન સ્વામિનારાયણે બીલકુંઠવણી સ્વરૂપે સમગ્ર ભારતમાં તીર્થોની પદયાત્રા કરીને તીર્થોને પવિત્ર બનાવ્યા. જ્ઞાનપદ્ધતિ આ કથાનો શ્રવણ કરેલી તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ-દર્શન અને મારત્મ્ય પૂજ્યશાહ ગુરુદેવે શાસ્ત્રોત્તર મહારાજની સાથે સ્પર્શસ્પર્શક્રેદનમાં યાત્રા કરી વ્યારે લાલ મળ્યો. તીર્થ જે પ્રકારના ગ્રાહ્ય છે. સ્થાવર અને જંગમ. ચાલ ધામ અને અડમઠ તીર્થ એ સ્થાવર તીર્થસ્થાનો એ સ્થાવર તીર્થસ્થાનો છે. જેમાં લગવાનના અવતાર સ્વરૂપોના પ્રતિચ્છા. અથવા સ્વયંભૂ તીર્થ નિર્માણ પામ્યા હોય છે. સંતો - મહાપુરુષો જંગમ તીર્થસ્વરૂપ છે. શીખ - મહારાજ અને સદ્ગુરુવર્ગ શાસ્ત્રોત્તર મહારાજની કૃપાથી આ બંને પ્રકારના તીર્થોનો લાલ આપણને આપણ થયો છે. સ્થાવર તીર્થોની યાત્રા કરીને તથા જંગમ તીર્થસ્વરૂપ સદ્ગુરુ સંતોનો સમાગમ, સેવા, લાડિત્વનો કરીને આપણા જીવનને હિદયગામી, સેવાલાલી અને સમર્પિત બનાવવા એ જ અરીતીથે-યાત્રા છે.

ભાસકૃષ્ણદાસના રેવ પ્રવૃત્તિ
જય શ્રી સ્વામિનારાયણ.